

सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या 180-N/

Class No.

पुस्तक संख्या 88.12

Book No.

रंग पृष्ठ / N. L. 38.

20113-818-01141, 11 L. 31 (F. B.) 31-0-70 100,000

THE
KUMARASAMBHAVA
OF
KALIDASA

WITH
The Commentary (the *Sanjivini*) of Mallinātha (1-6 Sargas)
and of Śītārāma (8-17 Sargas).

EDITED
with various readings
BY
NARAYANA BHATTA PARVANIKARA
AND
KĀSHĪNĀTHA PANDURANGA PARABA.

Second Revised Edition.

PRINTED AND PUBLISHED
BY
THE PROPRIETOR
OF
THE NIRMALA-SAGARA PRESS,
BOMBAY

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम् ।

आदितोऽष्टमसर्गविस्ति मल्लिनाथकृतयाष्टमतांऽन्तार्वाध सीतारामकृतया च
मंजीविन्या ममेतम् ।

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपनामकभट्टनारायणशर्मणा
काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परम्

इत्यनेन च

पाठान्तरैः संशोध्य संशोधितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

तच्च

शाके १८०७ वत्सरे

मुम्बय्यां

विर्णयसागरयन्त्रालयाविपतिना

भूषितम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ कुमारसंभवम् ॥

॥ संजीविन्या समेतम् ॥

प्रथमः सर्गः ।

मानापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सर्वो दधिणहक्वानमंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तर्गतमिगोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यैभवम् ।

तं नरं वपुर्वाप कुत्रं मुखे मन्महं किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं कर्वाण शर्मदं ते जगणं वार्ण चराचरोपजीव्यम् ।

कहणामसृणः कटाक्षपार्तः कुरु मायम्ब कृतार्थसार्वदाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्मानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदामस्य दृष्ट्यारूपाविषमूर्तिना ।

एषा संजीविनी व्याख्या नामधोऽजीवयिष्याति ॥

तत्रभवान्कालिदामः कुमारसंभवं काव्यं चिकीर्षुः “आशीर्नमस्त्रिधा वस्तुनि-
र्देशो वापि तन्मुखम्” इति शास्त्रात्काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

पूर्वापरौ तोयनिधौ वंगाद्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अस्तीति ॥ उत्तरस्यां दिशि । अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते । देवतात्माधि-
ष्ठाता यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाणमेतकार्पाणयपार्ष्णीजननादिचेतनव्यवहार-
योग्यत्वसिद्धिः । हिमस्थालयः स्वानामिति हिमालयो नाम हिमालय इति प्रसिद्धः ।
अधिको राजाधिराजः ॥ “राजाहःसस्त्रिभ्यदृक्” ॥ न गच्छन्तीति नगा अप-
काक्षेपामधिराजो नगाधिराजोऽस्ति । कथंभूतः । पूर्वापरौ प्राच्यपश्चिमी तोय-

निधी ममूद्री वगाश्च मविश्य । अतएव पृथिव्या भूधेर्मानं हस्तादिना परिच्छेदः ॥
भावे व्युद् ॥ तस्य दण्डः । यद्वा मीयतेऽनेवेति मानम् ॥ करणे व्युद् ॥ स चासौ
दण्डश्च स इव स्थितः । आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरा-
वगाहित्वं चास्य हिमालयस्यास्त्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—“ कैलासो हिम-
वांश्च दक्षिणे वर्षपर्वता । पूर्वपश्चिममावेतावर्णवान्तरूपस्थितौ ” ॥ अत्र हिमा-
चलस्योपमायाश्चिख्याहिमाम्यान्मानदण्डत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षासंस्कारः । “ प्रकृतेऽप्र-
कृतगुणक्रियादिसंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षा ” इत्यलंकारसर्वस्व-
कारः ॥ अस्मिन्मते मापेण वृक्षमुपजानिः । क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च ।
तद्वक्षणं तु—“ स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ” । “ उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ
गौ ” । “ भनन्तरोदीरितलक्ष्मभार्जा पादौ यदीयावृपजातयस्ताः ” इति ॥

इतः परं षोडशाभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति । तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोदमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वस्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

यमिति ॥ सर्वं च ते शैलाश्च सर्वशैलाः ॥ “ पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनव-
केवलाः समानाधिकरणेन ” इति समासः ॥ यं हिमालयं वस्सं परिकल्प्य विधाय
दोहदक्षे दोहनमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते सति ॥ “ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ”
इति मत्तमी ॥ पृथूपदिष्टां पृथुना वैष्णोर्पादिष्टाभीहक्तया यदाक्षितां धारित्रीम् ।
गोरूपधरामिति शेषः । “ गौर्युत्वा तु वसुंधरा ” इति विष्णुपुराणात् ॥ “ भक-
थितं च ” इति कर्मत्वम् ॥ भास्वन्ति च भास्वसश्च भास्वन्ति पुतिमन्ति । ओष-
धिविशेषणं चैतत् ॥ “ नपुंसकमनपुंसकेन— ” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥
रत्नानि मणीजातिश्रेष्ठवस्तूनि च । “ रत्नं श्रेष्ठं मणार्यापि ” इति विश्वः ॥
“ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वर्जयिनि कथ्यते ” इति यादवः ॥ महौषधीश्च संजी-
वनीयभृतीश्च । क्षीरत्वेन परिणता इति शेषः । “ ताः क्षीरपरिणामिनीः ” इति
विष्णुपुराणात् ॥ दुदुहुः ॥ “ दुहियाचि— ” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र
प्रबोजकत्वेऽपि शैलानां “ पश्वभिर्हिलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः ” इतिवचस्तत्सर्वा-
चरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितेस्त्वेऽप्यकर्षमिमापविदक्षणां परैकैषदम् ।
अत्रार्थे ममाणम्— “ गौर्युमिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पश्यांसि च । ओषध्व-
क्षैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वस्सश्च हिमवानासीदोग्धा मेवर्ध-
हागिरिः ” इति ॥ एतेन वस्सस्य यातुः प्रेक्षावत्त्वादस्य सारजाहित्वं गम्यते ।

तथा चास्य नमस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वात्तत्राभिराज्यं युक्तमिति भावः ॥ अथ हि-
मवदूर्ध्वनस्य प्रकृतत्वात्तद्वत्तैर्वाचिरत्नानां दूषणानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोषप्रक्रियाक-
पसमानवर्धसंभन्धादीषम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगिता ना-
पार्त्तिकारः । तदुक्तम्—“ वस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं न-
म्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ” ॥ न चात्र कपकपरिणामाद्यलंकारशङ्का कार्या
तेषामारोपहेतुत्वात् । हिमहेमाचलादिषु वस्तुत्वदोम्पृत्वादीनामगमसिद्धत्वेनामारो-
प्यमाणत्वादिति ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य नस्याप्यन्तमनभिगम्यन्वाच्छिप्रिण इव सर्ववपि सौ-
भाग्यं विफलमित्याशङ्क्याह—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाहुः ॥ ३ ॥

अनन्तेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । अनन्तानामपरिमितानां
रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमाद्रेहिमम् ॥ कर्तुं ॥ सुभगस्य भावः सौभा-
ग्यम् ॥ “ दृष्टगमिन्ध्वन्तं पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ नहिलुम्पतीति सौभाग्य-
विलोपि सौभाग्यविघातकं न ज्ञातं नाभूत् । तथा हि । एकां दोषो गुणसंनिपात-
इन्दोः किरणेष्वह इव निमज्जति । अनन्तीयम इत्यर्थः । नहि स्वल्पो दोषोऽपि-
गुणाभिभावक एव किंतु कश्चिदिन्दुकलङ्कारादिवदौघैरमिभूयते । अन्यथा सर्वरम्यव-
स्तुर्दानममङ्गारदति भावः । अत्रोपमानुपार्णतोऽर्थान्तरन्यासालंकारः । तल्लक्षणं
तु—“ ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनमर्थस्य न्यासो
योऽन्यस्य वस्तुनः ” इति दण्डी ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानीं संपादयित्रीं शिखरैर्धिभर्ति ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंभ्याभिव धातुमलाम् ॥ ४ ॥

यश्चेति ॥ किंचेति चकारार्थः । यो हिमाद्रिरप्सरसां विभ्रममण्डनानि विष्ठा-
सालंकरणानि । अथवा विभ्रमो विपरीतन्यासः । “ विभ्रमस्वरयाकाले भूयास्या-
नविषर्वये ” इति दशकपकात् ॥ तेन मण्डनानि तेषां संपादयित्रीम् । एतद्धातु-
रागवर्धिन्योऽप्सरसः संभ्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्त इति भावः ॥ तथास्वे भ्रा-
न्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥ “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति कर्मणि पष्ठौ ॥ वारिणां
वाहका बलाहकाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां छेदेषु लण्डेषु विभक्तः संक-
मितो रागो यथा तावत् । एतेनाद्वैरभङ्गपत्वं गम्यते ॥ इदं विशेषणद्वयं संन्यासार्थापि

योग्यम् ॥ धातवः मिन्दुरगैरिकादयोऽस्य मन्तीति धातुवान् ॥ निखणोने मनुष्यः ॥ तस्य भाषो धातुमत्ता ताम् ॥ धातुयोगित्वमिति संबन्धोऽपि बाधकारकः । “समा-
मकृच्छद्विनेषु संबन्धाभिधानं भावमत्ययेन” इति वचनात् । लक्षणया निखानुवृत्ति-
कधातुमित्यर्थः ॥ अकालमंध्यामिवानिषनकालप्राप्तमंध्यामिव शिखरैर्विभक्तं यत् ॥
अत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानिवाचिन्वाज्ञान्युत्प्रेक्षा ॥

आमेखलं संचरतां धनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

आमेखलमिति ॥ मिद्धा अणिमार्दमिद्धा देवयोनिविशेषाश्च ॥ “पिशाचं
गुहकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरः ॥ आ मेखलाभ्य आमेखलं नित-
म्बपर्यन्तम् ॥ “मेखला खण्डवन्धे स्यात्काजीशीलानितम्बयोः” इति विश्वः ॥ “आ-
ह भयादाभिषिष्योः” इत्यव्ययीभावः ॥ संचरता धनानां मेधानामधःसानुनि
मेघमण्डलादधस्तदानीं गतां याताम् ॥ “द्वितीया श्रितातीतपतितगतास्त्वयाप-
क्षैः” इति ममासः ॥ छायामनानपम् ॥ “छाया सूर्यप्रिया कान्तः प्रतिबिम्ब-
मनात्पः” इत्यमरः ॥ निषेव्य हांष्टमिद्वेजिताः केशिनाः मन्तः ॥ “उद्वेगास्त्वमिते
क्लेशे भये मन्धरगार्मान्” इति शब्दार्णवः ॥ यस्य हिमाद्रेरातपवन्ति मातपानि
शृङ्गाण्याश्रयन्ते । आश्रय स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्यांशस्यापि भावः ॥

पदं तुषारस्तुतिथौतरकं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।

विन्दन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥

पदमिति ॥ यस्मिन्नदं किरातास्तुषारस्तुतिभिर्हर्मनिस्यन्दर्भातं सालितं रक्तं
शीणितं यस्य तत्तथोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भावः । हता दृष्ट्वा गता येस्तेषां
हतद्विषानां केसरिणां मिहानां पदं पादमक्षेपस्थानमदृष्ट्वापि नखरन्ध्रेनैस्त्रिणां भि-
र्मुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विदन्ति जानन्ति । अत्र व्याघ्राः मिहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ता-
करा इति भावः ॥ “करैर्नद्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहशुक्तयुद्धववेषुजानि । मुक्ताफ-
लाणि प्रापयानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धवमेव भूरि” ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्ताक्षरमिति ॥ यत्र हिमाद्री धातुरसेन मिन्दुरादिद्वयेन ॥ “शृङ्गारादौ
विषे वीर्षे शुणे रामे द्वे रसः” इत्यमरः ॥ न्यस्ताक्षरा लिखितवर्णा अतएव

कुञ्जरस्य ये विन्दवः काये वयोविशेषमायिनः पञ्चकास्त्राः ॥ “पञ्चकं विन्दुजालकम्” इत्यमरः ॥ त इव शोणा रक्तवर्णाः । लिखितभागेष्विति शेषः । भूर्ज-
त्वचो भुजपत्रवत्कलानि ॥ “भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो हृदुत्वचचर्मिका अपि” इति
यादवः ॥ विद्याधरमुन्दरीणाम् । लिख्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य
लेखास्तेषां क्रियया । कामव्यञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगमुपकारं प्रयच्छन्ति ।
दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

य इति ॥ यो हिमाद्रिः । दरी गुहा सैव मुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन ॥ “आत-
श्चापसर्गे” इति कमलधरः ॥ समीरणेन वायुना कीचका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः
कीचकास्ते स्थूयं सतन्त्यनिरोद्धताः” इत्यमरः ॥ तेषां रन्ध्रभागामिच्छाम्प्रदेशा-
न्पूरयन्धमयन् । वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि मुखमाकृतेन पूरयतीति प्रसिद्धिः ।
उद्गास्यतां देवयोनिन्वादूर्ध्वगन्धारग्रामेण गानं कारय्यताम् ॥ उक्तं च नारदेन—
“पद्मध्वजनामानो ग्रामो गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो
देवयोनिभिः” इति ॥ किंनराणां देवगायकानां तानप्रदायित्वम् । तानो नाम
स्वरान्तरमवर्तको रगार्थान्तप्रवृत्त्यादितेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः
स्वर्गवशेषः ॥ “तानस्त्वंशस्मरो मतः” इत्यभिनवगुप्तः ॥ “गाता यं यं स्वरं
गच्छेत् तं वंशेन तानंयत्” इति भरतः ॥ तत्प्रदानशीलत्वं तानप्रदायित्वं वां-
शिकत्वमुपगन्तुमिच्छतीति वृत्त्युक्तेषा । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविवातेरूपको-
जीविता । मुखगाय्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । पञ्चावयवरूपणादवयविरूपणं गम्यते
नदेकदेशविवाते रूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः पुंसो रूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे
हिमाद्रावितलं बहुना ॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि र्गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाद्रौ कर्गभिर्गजैः कपोलकण्डूगणस्थलकण्डूविनेतुम-
पनेतुं विघट्टितानां पार्थिवानां सरलद्रुमाणां सर्वाण्यं स्तुतानि कर्गकपोलवर्ष-
णान्तरिणानि क्षीराणि येषां तेषां मातृत्वतया तथा हेतुना प्रसूत उत्पन्नो गन्धः
सानूनि सुरभीकरोति ॥ एतेनास्य गजाकरत्वं गम्यते । तथा च गजायुर्वेदे—
“हिमवदिन्ध्यमन्धरा गजानां प्रभवा तथाः” इति ॥

वनेचराणां वनितासत्त्वानां वरीयुहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्वामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

वनेचराणामिति ॥ यत्र हिमाद्रौ रजन्वां द्रव्यैः कन्दरा एव वृहास्तेषामु-
त्सङ्गेष्वभ्यन्तरेषु निपक्ताः संक्रान्ता भासां यामां ता ओषधयस्तृणज्योतीषि ॥
“अग्रावोषधीषु च तेजां निषाय रश्मिस्तं याति” इत्यागमः ॥ वनितानां
मन्वायो वनितासत्त्वाः ॥ “राजाहःमखिभ्यष्टुष्ट” ॥ तेषाम् । रममाणानामि-
त्यर्थः । वने चरन्तीति वनेचराः किमताः ॥ “चरेष्टुः” इति उपसर्गः । “तन्पु-
रुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥ तेषां वनेचराणाम् ॥ अतैलपूराः । अनपेक्षितै-
लमेका इत्यर्थः । सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपा भवन्ति ॥ अत्रौषधीष्वारोप्यमाणस्य
प्रदीपस्य प्रकृतसुरतोपयोगिन्यान्परिणामालंकारः । तदुक्तम्— “आरोप्यमा-
णस्य प्रकृतोपयोगिन्वे परिणामः” इति । तथा प्रदीपकार्णतैलपूरणनिषेधाद-
कारणकार्योन्पन्निलक्षणा विभावना चेन्मुभयोः संमृष्टिः ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्णिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

उद्वेजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् ।
अतएवाङ्गुलीनां पाष्णीनां च भागान्प्रदेशान् उद्वेजयत्यतिशैशान्केसयन्यपि मार्गे ।
श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम् । दुर्वहेण दुर्धरेण श्रोणिपयोधरेणार्ताः
पीडिताः ॥ आरुपूर्वादच्छेदः क्तः ॥ “उपमर्गादिति घर्ता” इति वृद्धिः ॥
अश्वानां मुखानां च मुखानि यासां ता अश्वमुख्यः किनरक्षिणः ॥ उद्वेजयत्यन्व-
यः ॥ “व्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः” इत्यमरः ॥ मन्दां मन्थरां
गतिं न भिन्दन्ति । न न्यजन्तीत्यर्थः ॥ पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गुरशरीरतया
न शीघ्रं गन्तुं शक्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुह्यासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां संतीव ॥ १२ ॥

दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रौ दिवा दिवसे भीतं भवति वृष्टिभिः । उलूकमि-
वेति च ध्वनिः । गुह्यासु लीनमन्धकारं ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति दिवा-
करस्तस्मादिवाकरात् ॥ “दिवाविधानिशाप्रभाभास्कारः” इत्यादिना व्युत्पत्त्यः ।

“ श्रीवार्धनां वधरेतुः ” इत्यवादानत्वात्त्वथमी ॥ रक्षति वाचते ॥ गङ्गा बुद्धि-
रक्षणमनर्हवित्वाद्युक्त्याह— ब्रुद इति ॥ उच्चैःगिरिसामुद्रवानां धरणं मयमे धार-
णागते धुद्रे नीचेऽपि सति सज्जन इव नूनं मयत्वं मयापमितभिमानः । अस्तीति
शेषः ॥ मयापमितास्त्वमत्वयः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चेन्द्रमरीचिगैरिः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमयः ॥ १३ ॥

लाङ्गूलेति ॥ चमयो घृणीविशेषा इतस्ततो लाङ्गूलानि बालधयः ॥ “ पुच्छो-
ऽस्ती लोमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालाधः ” इत्यमरः ॥ तेषां विसर्पैर्विभूतनैर्विसर्पिण्यो
विमृमराः शोभाः कान्तयो येषां नैश्चेन्द्रमरीचिमिरिव गैरैः शुभ्रैः ॥ “ गौरः
करीरं मिद्वार्यं शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च ” इति यादवः ॥ “ उपमानानि सामान्यवचनैः ”
इति मयामः ॥ बालव्यजनैश्चामयैर्यस्य हिमाद्रोगिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञा-
मर्थयुक्तमभिधेयवन्तं कुर्वन्ति । राजानो हि छत्रचामरादीर्वाहना इति भावः ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

यश्चेति ॥ यत्र हिमाद्रौ । अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन विलज्जितानां किंपुरु-
षाङ्गनानां किनरस्त्रीणां यदृच्छया देवगन्या दरीगृहद्वारेषु विलम्बिबिम्बा लम्बमा-
नमण्डला जलदास्तिरस्करिण्यो ज्वनिका भवन्ति ॥ “ प्रतमीरा ज्वनिका
स्यास्तिरस्करिणी च सा ” इत्यमरः ॥ “ तिरमोऽन्यतरस्याम् ” इति मत्वम् ॥ अत्र
जलदेन्द्वारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः ॥

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेष्यते भिन्नशिखण्डिवर्हः ॥ १५ ॥

भागीरथीनि ॥ भागीरथीनिर्झरसीकराणां गङ्गाप्रवाहपाथःकनानाम् ॥ कर्मणि
पठ्ठी ॥ वोढा प्रापकः ॥ वहेस्त्वच ॥ मुहुः पुनःपुनः सद्यो वा ॥ “ यान्नःपुन्यं भृषार्थं
च सद्यो वा स्थान्मुहुःपदम् ” इति वैजयन्ती ॥ कम्पिता देवदारुचो येन स त-
थोक्तः । भिन्नानि विश्लेषितानि शिखण्डिनां वर्हाणि गतिलाघवार्थं किरातक-
टिषट्टानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्दृशेणप्रवेण शैत्यसौरभ्यमान्याम्युक्तानि ।
यस्य हिमाद्रेश्वरः । अन्विष्टमृगैर्मार्गिनर्मनः । आन्तरिति भावः ॥ “ अन्विष्टं
मार्गितं श्रुतित्म् ” इत्यमरः ॥ किरातैरासेष्यते ॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यथो विवस्वान्परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्पूर्वमुत्तैर्मयूखैः ॥ १६ ॥

सप्तर्षीनि ॥ मत्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ “दिक्मंस्ये संज्ञायाम्” इति सप्त-
मः ॥ तेषां हस्तेरवाचितेभ्यो लूनेभ्योऽवशेषाण्यवशिष्टानि ॥ “शेषोऽमधाने संतापे
त्रिष्वन्यत्रोपपृज्यते” इति केशवः ॥ कर्षण्यप्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानां माफलं सूचित-
म् । यस्य हिमाद्रिः । रोहन्तीति रुहाणि ॥ “इगुपधङ्गाभीकिरः कः” इति कर्मत्वयः ॥
अग्न उपरि यानि मर्यासि तेषु रुहाणि पद्मानपधः परिवर्तमानो अयन्विवस्वान्पूर्व
ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकासयति । न कदाचिदन्नोमुखैः । अतिमार्तण्डम-
ण्डलत्वादग्नभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डलं भुवादप्यूर्ध्वमिति ज्योतिषिकाः । अत-
स्तेषामग्रसरोरुभागिन्वं युक्तम् ॥

यज्ञाङ्गयोनिस्त्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

यज्ञाङ्गेति ॥ यस्य हिमाद्रेर्व्यज्ञाङ्गानां यज्ञमाभनानां सोमलनादीनां योनिः प्र-
भवस्तस्य भावस्तत्त्वम् । “यज्ञाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः” इति विष्णुपु-
राणाद् ॥ धरित्रीधरणक्षमं भूधारधरणयोग्यं सारं बलं च ॥ “सारो बले स्थिरा-
नो च” इत्यमरः ॥ अवेक्ष्य ज्ञान्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो यज्ञभागो यस्मिं-
स्तत्त्वयोक्तम् ॥ “सोमस्य राज्ञः कुरङ्ग इन्द्रोः शृङ्गी ममृदस्य शिशुमारो हिमवतो
हस्ती” इति भुमेरिति भावः । शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् ॥ “पत्यन्तपुरोहि-
तादिभ्यो यक्” इति यक्प्रत्ययः ॥ अन्वतिष्ठत् । ददाति संत्यर्थः ॥ उक्तं च
ब्रह्माण्डपुराणे—“शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधि-
पतिं चक्रे चित्ररथं त्रिभिः” इति ॥

संजात कथां प्रस्ताति—

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपं विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

स इति ॥ मेराः सप्ता मेरुसखाः । बन्धुसंपन्न इति भावः । स्थितिज्ञो मर्यादाभि-
ज्ञः अनेन श्रुतसंपत्तिः सूच्यते । स हिमवान्पितृणां मानसीं मनःसंकरपत्रन्यां मुनीना-
मपि माननीयाम् । योग्यश्रवादिभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे—“तेभ्यः
श्रुतास्पदं जज्ञे येनका हरिणी तथा । ते जज्ञे ब्रह्मवादिन्यां योगिनीं चाप्युभे द्विज”

इति ॥ आत्मानुवृत्तां कुलक्षीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीं मेमां मेमकादेवीनि नामवतीं
कन्यां कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठार्थं विधिना यथाशास्त्रेणोपदेशे परिणीतवान् ॥
“ उपाधमः स्वरूपेण ” इत्यात्मनेपदम् ॥ “ तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम
महागिरेः । पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मेनाक उच्यते ” इति ब्रह्माण्डपुराणाद् ॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्तं स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

मनोरमं यौवनमुदहन्त्या गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

कालक्रमेणेति ॥ अथ कालक्रमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोर्मेनकारिप-
वनोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यादुत्तुणे । यथा कल्पते निश्चीयतेऽनेनेति रूपं ज्ञानं तथोग्ये ।
शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं यौवनमुदह-
न्त्या भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भोऽभवत् ॥

असूत सा नागवधूपभोग्यं मेनाकमम्भोनिधिवद्वसत्यम् ।

कुद्वेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

असूतेति ॥ सा मेना नागवधूपभोग्यम् । नागकन्यापारणेनार्थमर्थः । अ-
म्भोनिधिना वदमन्त्यं समुद्रकूर्तमशोकम् । मन्त्यमुलं सूचयति—पक्षच्छिदि पक्ष-
च्छेदितः ॥ “ सन्मूर्तिप- ” इत्यादिना क्लृप्त्यर्थः ॥ वृत्रशत्रौ कुद्वे दृषिते मर्त्यापि
कुलिशक्षतानां वज्रमहाराणाम् ॥ सन्ध्यमासान्ये वर्षी ॥ जानातीति हः ॥ “ इगु-
पवहा- ” इति कर्मण्यर्थः ॥ वेदनानां हः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनाहः ॥
“ आताऽनुपसर्गे कः ” इति कर्मण्यर्थः ॥ “ उपपदमतिह ” इति मयामः ॥ स न
भवतीत्यवेदनाहस्तम् । कुलिशक्षतवेदनानां भिर्भिमन्यर्थः ॥ मापेक्षन्वेऽपि गमकत्वा-
न्ममासः ॥ पक्षच्छेदोद्यतशक्राघ्राणाय शस्त्रागमनमनयोः मन्त्यमुलमिति भावः ।
मेनाकं पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमच्छिद्यपक्ष एवेति मेनाकस्योत्कर्षः । नाह-
वपुत्रवस्त्वं हिमाद्रेरिति मार्थकं मेनाकस्य वर्णनम् ॥ “ पिता न ज्ञायते यस्या आता
यादि न विद्यते । नोपयच्छेत्तां कन्यां धर्मलोपमयान्मुधीः ” इत्यभ्रातृककन्यापारि-
णयानिवेशान्प्रकृते पार्ष्णी आतृमन्येवेति सूचनार्थं मेनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथावमानेन पितुः प्रपुक्ता वक्षस्य कन्या भ्रवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेवे ॥ २१ ॥

अवेति ॥ अथ मेनाकजननानन्तरं दक्षस्य प्रजापतेः कन्या वक्षस्य महादेवस्य पु-

वर्षरमी पूर्ववार्त्ता सती पतिव्रता ॥ “सती साध्वी पतिव्रता” इत्यन्तरः ॥ सती नाम
देवी पितुर्दत्तस्य ॥ कर्तेरि वधूः ॥ अवमानेन स्वयंभवाया प्रयुक्ता प्रेरिता बोधेन बो-
गमानेन विदुष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भावा तां शैलवधूं येनकां प्रपेदे ॥
अत्र पुरा किल सती देवी दत्ताध्वरे तन्कुता स्वयंभवज्ञामसहमाना पितरं प्रभुं बो-
धेह्य मत्कर्तव्यकार्यं स्वज्ञामातेष करिष्यमीति निर्धार्य देवकार्याणि सावधितुं च
योगाग्निना स्वशरीरं ददाह्नेन पुराष्टककथानुसंधेया ॥

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहयुगेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ अस्या कन्यायां मा सती भूधराणामधिपेन द्विव्रता मयाधिमत्स्यां
मिथमवस्थां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगान्माध्वाचरणादेतोरपरिक्षतायामभ्रष्टायां
नीतावुत्साहयुगेनात्माह्वयता ॥ कर्त्ता ॥ संपादितोदपाद्युत्पादिता ॥ उत्पद्यतेर्ष-
न्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “चिन्धावकर्मणोः” इति चिण्यन्त्ययः । “चिणो लुङ्” इति
तस्य लुङ् ॥

प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवार्त्तं शङ्कुस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिः ।

शरीरिणां स्यावरजंगमानां सुखाय तजन्मदिनं वभूव ॥ २३ ॥

प्रसज्जेति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिन्स्तत्प्रसन्नदिक् । पांसुविविक्ता रजो-
रहिता वाता यस्मिन्स्तत्प्रसन्नोक्तम् । शङ्कुस्व स्वनास्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्टिर्प्रसन्ना-
वयोक्तं तस्याः पार्वत्या जन्मदिनम् । स्मितिशीलाः स्यावराः शैलहस्तादयः ॥
“स्वेषायासपिसकनां वरत्न” इति वरच्यन्त्ययः ॥ जंगम्यन्ते भृशं गच्छन्तीति
जंगमा देवतिर्यक्कानुष्णादयः । स्यावराश्च जंगमाश्च तेषां द्वयानामपि शरीरिणां
सुखायानन्दाय वभूव ॥

तया दुहित्रा सुतरां संवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

तयेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री अत्रवित्री ॥ “स्वरविष्णुति-
क्षयतिभूचुदितो वा” इतीशामयः ॥ विदूरस्माद्रेः शान्तभूमिर्विदूरभूमिः ॥ “अविदूरे
विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोषसः । काकतालीयमीमान्ते मणीनामाकरो भवेत्” इति
गुडः ॥ नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नाहुरेणेव सुतरां चकासे रराज ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुषोष लावण्यमयान्विशेषाऽभ्योत्क्रान्तराणीव कलान्तराणि २५

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । उत्पत्तेरर्थः । अभ्युदिते-
स्त्वन्वयः । दिने दिने वर्तमानम् ॥ “नितबीप्सयोः” इति बीप्सायां द्विवक्तिः ॥
परिवर्धमाना । उभयत्र समानमेतत् । सा गाला । चान्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव ला-
वण्यमयान्विद्विशेषमचुरान् ॥ “बुक्ताफलेषु छायायास्तत्त्वमिवान्तरा । प्र-
तिपाति यद्वेष्टे तल्लवण्यविशेष्यते” इति भूपालः ॥ विशेषानवयमान् ॥ “वि-
शेषोऽवयवे व्यक्ती” इत्युत्पलमात्रायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्तरानं येषां तानि
ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नयान्तराणि । तन्मयानीति यावत् । जन्वाः कलाः क-
लान्तराणीव ॥ सुप्सुपेति ममामः ॥ “स्थानान्यायान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तराणि चान्-
न्तरम्” इति शाश्वतः ॥ एषोषोपाचिनवती ॥ इयं वाक्योपमेत्याह दण्डी । तल्लवण्यं
तु—“वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एकानेकेनकस्यैवात्मा तु
वाक्योपमा क्रिया” ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रिया बन्धुजनो जुहाव ।

उ मेति मात्रा तेषसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम २६

तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बाल्यां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादायतेनाभि-
जनेन । पित्रादिपूर्वमन्वोपाधिर्केनेत्यर्थः ॥ “अभिजनाः पूर्वबान्धवाः” इति काश-
िका ॥ नाम्ना । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती ॥ “तस्यापत्यम्” इत्यपत्यवयः ॥ इति
मुहावाहृतवान् ॥ दयतेर्निष्ठा रूपम् ॥ पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना
प्रतिद्विरिति भावः । पश्चादाभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति
संक्षेपे ॥ “उ इति वितर्कसंक्षेपनपादपूरणेषु” इति गणव्याख्याने ॥ माशाब्दो
निषेधे ॥ उ हे बन्मे मा मा कुर्वित्येवंरूपेण । तपमस्तपश्चर्यायाः ॥ “वाक्यार्था-
नामीप्सितः” इत्यपादानत्वान्पञ्चमी ॥ निषिद्धा निवारिता मनी सुमुखी मा
बालोपेतारुखां नामधेयशुभारुखां जगाम ॥

महीमृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मथोर्हि चूते हिरेकमाला सविशेषतेज्जा ॥ २७ ॥

**महीमृत इति ॥ पुत्राश्च दुरितरश्च पुत्राः ॥ “आतृपुत्रा स्वस्त्युद्दिहन्त्याम्”
इत्येकशेषः ॥ तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥ भूमार्थं मरुप ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बहुवच-
नः ॥**

स्वाधीकर्षः । यदीदृशो दिमाद्रेर्दृष्टिबलुस्तस्मिन्नपत्वे लोके । “अपत्वं लोकं तपोः
समे” इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि । अनन्त-
पुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि सर्वोर्वसन्तस्य संवन्धिनी द्विरेकमाला मृदुपङ्क्ति-
भूतस्य विकारे चूने चूतकुसुमे ॥ “अवयवे च प्राण्योपापितृतेभ्यः” इति विका-
राद्यन्तिष्वल्पाप्रत्ययस्य लुप्रकरणे “पुष्पमुखेषु बहुलम्” इति पठनामुक्त्वा ॥ सवि-
शेषः सानिशयः सङ्गो यस्याः सा तयोक्ता । अत्यन्तासक्तैत्यर्थः ॥

प्रभामहत्या शिरवयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिविवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

अथेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालयया दीप इव ॥ शिखा-
दीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः ॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तथा त्रिमार्गया
मन्दार्किन्या । तृतीया र्याल्लोक इति त्रिविवः मार्गः ॥ तृतीयावयवे त्रिशब्दस्य त्रि-
भागवत्पूरणार्थत्वम् । पूषोदगादिन्वादिन्वादादकारागमः । पुंस्त्वं लोकात् । दीव्य-
तेत्यर्थे कविधानं दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वायी ॥ तस्य मार्ग इव ।
संस्कारो व्याकरणजन्या भृद्धिस्तद्वत्या गिरा वाचा । “भद्रं लक्ष्मीर्निहिताधि-
वाचि” इति भूतोरिति भावः ॥ मनस ईषा मनीषा सास्यास्तीति मनीषां विद्वानिव ॥
शकन्वादिन्वात्मायः ॥ तथा पार्वत्या स हिमवान्पूतः शोधितश्च विभूषितश्च ॥ अत्र
शिखागरोरावांशष्टयोरुपमानानहस्ताभ्यां विशेषणाधिक्यदोषः ॥ इयं मालोपमा ॥

मन्दार्किनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दार्किनीति ॥ सा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडानां रसः स्वादः । रुचिरिति
यावत् । तं क्रीडारसम् ॥ “रसो गन्धे रसः स्वादे” इति विश्वः ॥ निर्विशतीव ब्रूया-
नेव ॥ “निर्वेशो भूतिभोगयोः” इति विश्वः ॥ “आच्छीनयोर्नुम्” इति विकल्पा-
शुम्भावः ॥ सखीनां मध्यगता मनी मन्दार्किन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभिः
कन्दुकैः ॥ कपया निर्हृतेः कृत्रियैः ॥ “द्वितः क्तिः” इति क्तिप्रत्ययः । “जे-
भेञ्जित्वम्” इति मन्त्रागमश्च ॥ पुत्रकैः पाञ्चालिकाभिः ॥ “पाञ्चालिका पु-
त्रिका स्यादस्त्वदन्तार्दाभिः कृता” इत्यमरः ॥ “महायां कन्” इति कन्प्रत्ययः ॥
मुहुः पुन पुन रेमे ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां मंहौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

तामिति ॥ स्थिरः स्वेवानुपदेशः माग्यशीयो वत्साद्यादधीद् । मेधाविनी-
मित्तर्हः । तां पार्वतीनुपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः ।
अरदि गङ्गां इंसमाला इव नक्तं रात्रौ महीषाणि तुष्यविशेषमात्मभासः स्वदीप्तव
■ प्रवेदिरे ॥ उपमानसामर्थ्यादुपदेशान्तरेणेवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमख्यं बाल्यात्परं स्थापय वधः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

असंभृतमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टरसंभृतमयत्नमिदं मण्डनं ममा-
पनमनामवाख्यमामवाख्यारहितं मदस्य करणं माधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम-
ख्यमस्त्रभूतं बाल्याच्छैशवात्परमनन्तरभावि वयो यौवनं मपेदे प्राप । यौवनेनैव
हि युवनयः प्रमाध्यन्ते माद्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः ॥ अत्र द्वितीयपाद आम्ब-
कषकारणाभावेऽपि तन्कार्यमदांकेर्विभावनालंकारः । तदुक्तम्—“कारणाभावे
कार्योत्पत्तिर्विभावना” इति ॥ प्रथमतुतीययोन्वाराध्यमाणयोर्मण्डनमदनाल्लवयोः
प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्याशुभिभिन्नमिवारविन्दम् ।

बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तमभिध्वजितम् । पीन-
जघनादिसंस्नानाभ्यन्तरे । तस्याः पार्वत्या वपुर्नूलिकया तूलिकया । शालाकयेत्यर्थः ॥
“तूलिका कांथता लेख्यकूलिका तूलशययोः” इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रञ्जनं
व्येषोद्भासितं समुत्कीर्णम् । रूपमिति यावत् । विषमालंरूपमिव । सूर्याशुभिभिन्नं
विकसितमरविन्दं पद्ममिव । चतस्रोऽस्तयो यस्य तच्चतुरस्रमन्युनातिरिक्तं यथा तथा
शोभत इति चतुरस्रशोभि ॥ ताच्छान्ते निनिः ॥ बभूव । चिन्तारविन्दयोस्तूलिका-
तराणिकरणमङ्गव इव स्वतःमिदस्यवाङ्मोष्ठवस्य यौवनमादुर्भाषांऽभिगच्छको
बभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठमभूत् वर्यने मानुषाणां केशादारभ्येत कामिकाः ।
संयति सप्तदर्शाभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिद्योद्विरन्तौ १

आजहूतुस्तक्षरगौ घृथिव्यां स्थलारविन्दं भ्रियमव्यवस्थाम् ३३

अभ्युन्नतेति ॥ अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निमित्तेन निक्षेपणाद्विर-

न्यासाद्धेनोः । रामयन्मर्गतं लौहिसम् ॥ “रामः केसादिभे रक्ते मात्सर्ये लौहितादिषु”
इति शान्ततः ॥ उद्गिरन्ती वयन्ती । वहिनिःसारयन्ताविव क्षितावितर्षः ॥ अतो-
द्गिरतेर्गोणार्थत्वाच्च ब्राह्म्यतादोषः । मत्सुत गुण एव । यथाह दण्डी—“निष्ठु-
गोद्रीर्णवान्तादि गौणवृत्तिभ्योपाश्रयम् । अतिमुन्दरमन्यत्र ब्राह्म्यकक्षां विगाहते”
इति ॥ तस्याश्चरणी तच्चरणी । पृथिव्यामप्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचारिणीनि-
तर्षः । स्थलारविन्दश्रियमाश्रितुः ॥ स्थलविशेषणाभियतलीहिल्लायः । अत्र
साधुत्रिकाः—“यस्या रक्ततली पादाबुधनाश्री तलस्पृशी । निगूढगुल्फौ निहतौ सा
स्यामृपतिसंभवा” इति ॥ अत्रोपमानधर्मस्थारविन्दश्रियश्चरणयोरुपमेयोरसंभवा-
दरविन्दश्रियमिव धियमिति प्रतिबम्बीकरणाभेदाभिदशनालंकारः । सा च संब-
न्धेऽसंबन्धलक्षणानिशयान्त्यनुप्राणिनाव्यवस्थामित्यनेन स्थलारविन्दस्य स्थैर्यसं-
बन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु—“असंभवद्वर्मयोगादुपमानोपमे-
ययोः । प्रानाविवर्त्तकिया गम्या यत्र सा स्यादभिदर्शना” इति ॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाञ्छितविक्रमेषु ।

व्यनीयते प्रत्युपवेशलुब्धैराविस्तुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

मेति ॥ मन्थुपदेशलुब्धैः । “गुरुभृश्रपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा
विद्या विद्या चतुर्थी नोपपद्यते” इति न्यायार्थादिति भावः । तदेव व्यनक्ति—
नूपुरसिञ्जितान्यादिस्तुभिरादातुमिच्छुभिः । मञ्जीराभिञ्जितमञ्जुजिनोपदेशमि-
च्छाद्भिरित्यर्थः । राजहंसः संनताङ्गी । कुचभारादिनि भावः । सा पार्श्वती लीलाभि-
क्षिलासैरञ्जिताः पूजिता विक्रमाः पाटन्यामा येषु तेषु ॥ “अश्वेः पूजायाम्”
इतीहात्मनः ॥ “लीला क्षिलासकिययोः” इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु व्यनीयतेव
विनीयता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युन्मेषा ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवाप्त यत्नः ३५

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वे । गोपुच्छाकार इत्यर्थः । वृत्ते च तेऽनु-
पूर्वे च वृत्तानुपूर्वे चातिदीर्घे च ॥ महाविभाषया न समाप्तः । नञो विशेषणत्वं
चशब्दप्रयोगादेव ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले । तस्या इमे तदीये जङ्घे मसृते ॥ “जङ्घा तु व-
स्तुता” इत्यमरः ॥ सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः सप्तुः शेषाङ्गनिर्माणविधौ । न-
नुव्यतिरिक्तावप्यर्थावर्णनार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये कारये कान्तिविशेष-

विषये । कावचस्यार्थं सूक्तम् । अस्मिन् जातेषु बहुष्वेत्सुत्वेषा ॥ उपादानमन्तरेण कार्य-
स्य दुष्करत्वाच्चद्वानां च साधनोपादानकृतात्पूर्वसंपादितस्य च अकार्ययेव का-
स्येन विनिर्गोकारपुनर्लक्षणसंपादने यत्नः स्वादेवेत्येतादृक्कौमुदीं तज्ज्ञे इति
भावः ॥ आसेति बहुवचः । “तिक्न्तमतिक्रममप्यथम्” इत्याह आकटावयः ॥ अतः
यस्तु—“न तिक्न्तमतिक्रममप्यथम् “अस्तेभूः” इति आदेशनिवमासादहितक-
न्तस्वैवाभावात् । किंतु कवीनामयं ग्रामादिकः प्रयोजः” इत्याह । वामनस्तु—
“अस गतिदीप्तावानेष्टि धातोर्किटि कर्मिदम्” इत्याह । अस इत्यनुदात्ते-
रीत्यर्थः । आस दिदीपे । ग्रहण इत्यर्थः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशास्त्वादेकान्तशैल्यास्त्वलीविशेषाः ।

लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वरूपमानवाद्याः ३६

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणामर्गवतादीनां हस्ताः कशस्त्वचि चर्मणि कर्कशात्क-
दलीविशेषा रामरम्भादय एकान्तशैल्याऽन्यतशैल्यादेतोः । लोके परिणाहि वैपु-
न्ययुक्तम् ॥ “परिणाहो विशालता” इत्यमरः ॥ रूपं लब्ध्वापि । अपिशब्दात्क-
मिकदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नाम्नीति भावः । तस्या उर्वोत्पदधोरूपमानवाद्या
जाता उपमानक्रियानर्हा बभूवुः । तदूर्वे कर्कश्यं नाप्येकान्तशैल्यामिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्वितायाः ।

आरोपितं यद्विरिशेन पञ्चादनन्यनारीकमनीयमद्भुम् ॥ ३७ ॥

एतावतेति ॥ अर्निन्दनाया अनवद्यायाः पार्वत्याः काञ्चीगुणस्थानं नितम्ब-
विम्बमेतावता नन्वेतावतव ॥ “पञ्चावधारणानुज्ञानुनयामन्वणं ननु” इत्यमरः ॥
शोभत इति शोभि ॥ आवद्यके णिनः । तन्मन्त्रमन्त्रयः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शो-
भा यस्य तदनुमेयशोभि ॥ “तत्रत्ययस्तु गतायेन्वाञ्च मत्युक्तः” इत्याह वामनः ॥
पञ्चादादौ नैःस्पृष्टेऽपि पञ्चात् । तदर्थानन्तर्गमन्यर्थः । गिरौ शेन इति गिरिशः
शिवः ॥ “गिरौ दड्छन्दमि” इति ह्रस्वमन्त्रः ॥ भाषायामपि क्वचिदप्युक्तेः । अथवा
गिरिः कैलासोऽस्यास्ति गिरिशः ॥ लोमादिताच्छ्रमत्ययः ॥ तेन गिरिशेन । अन्या-
स्तां नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयस्तमद्भुं निजो-
त्सङ्गमारोपितमधिरोपितमिति यत् । एतावता लिङ्गेनेति पूर्वोक्तार्थः ॥ रोहतेर्भ-
न्तात्कर्मणि क्तः ॥ “रुहः पोऽन्वतरस्याम्” इति इकारस्य प्रकारः । गत्यर्थवि-
सर्गा द्विकर्मकत्वम् । मथाने कर्मणि क्तः ॥ गिरिभानितम्बविम्बं विभक्तिशायि

तीन्वर्थं विरिधाङ्गाकवत्साहचरिरेकेन नार्थन्तरनितम्बविम्बवत् । विषये हेत्व-
नुक्तिरेव बाधिका । दातापनीनितम्बविम्बस्य तु पक्षसप्तकोरन्वतरभावानतिह-
चोर्विष्कलकृमनुमानमित्यस्यस्थानमरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवल्लोमराजिः ।

नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥३८॥

तस्या इति ॥ नीवीं वक्ष्यन्मिषम् ॥ “ श्रीकटीवल्लवन्धेऽपि नीवी परिषण्डपि
व ” इत्यमरः ॥ अतिक्रम्यानीन्य नतं निम्नं नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वी
सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या नवरोमराजिः । मनेतरस्यामितस्य । इन्द्रनीलस्येत्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादानं वा-
क्यान्तरत्वात्सोडश्याम् । यद्वा तस्या नीव्या मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् ।
तस्या मध्यमणेरर्चिः मध्ये रराज ॥ “ ज्वालाभामोनेपुंस्यर्चिः ” इत्यमरः ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।

आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥

मध्येनेति ॥ “ वेदिः परिष्कृता भूमिः ” इत्यमरः ॥ वेदिविलग्नमध्या वेदिव-
त्कृशमध्या । तन्मध्येति यावत् । सा बाला पार्वती । मध्येन मध्यभागेन चारु
सुन्दरं वलित्रयं कामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव बभा-
रेभ्यस्तेषां ॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पौण्ड्रं तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा इयाममुस्वस्य तस्य भृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ४

अन्योन्येति ॥ अन्योन्यं परस्परम् ॥ “ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ”
इति द्विरुक्तिः ॥ “ समासवच्च बहुलम् ” इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्व-
पदद्वयस्य सुपः सुर्वेकाव्यः ॥ उत्पीडयदुपरुन्धत्पाण्डु गौरमुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं
तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ इयाममुस्वस्य कृष्णचतुर्कस्येति स्वरूपव-
र्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण भृणालसूत्रान्तरं विसतन्नुमात्रावका-
शोऽप्यलभ्यं लब्धुमशक्यम् ॥ “ अन्तरमयकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदवाद्धये ”

१ नीला, २ राज्ञी, ३ नवयौवनस्य कामेन, ४ चारु, ५ विवृद्धम्

३८-३९ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

गम्भीरनाभिददसनिधाने रराज नीला नवल्लोमराजिः ।

मुण्डेऽर्धभित्तनचक्रनाकचञ्चुत्पृष्ठा दीवलमञ्जरीव ॥ (१ नाभिः, २ भीतः)

इत्यमरः ॥ अत्र संवन्धेऽसंवन्धरूपातिशयोक्त्यलंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थमवकाशसंवन्धेऽप्यसंवन्धाभिधानादिति ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुमुमास्तस्य साधकत्वमिति स्थिते तस्याह—

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्ये बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।

पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४१॥

शिरीषेति ॥ तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्यं मार्दवं ययोस्तथोक्ताविति मे वितर्क उहः । कुनः । यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वं निर्मितेनापि मकरध्वजेन कायेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्ज्वौ कृतौ । कण्ठालिङ्गने प्रापितादित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत आधिक्यमिति यावः ॥ अत्र बाहोराशौ पितृकण्ठपाशस्वस्य मकुतचैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यां बन्धुरस्तोभतस्य तस्याः पार्वत्याः कण्ठस्य गलस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च ॥ “वर्तुलं निस्तलं वृक्षं बन्धुरं तृक्षतानतम् ” । “कलापो भूषणे बहे तूणीरे संहतावपि” इति चामरः ॥ अन्योन्यशोभाजननाद्वभूव भूषणभूष्यभावोऽलंकारालंकार्यभावः साधारणः समानो बभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूष्या भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः ॥ अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । तदुक्तम्—“परस्परं क्रियाजननमन्योन्यम् ” इति ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमितेतदेव वचोभक्त्याह—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुचाम् ।

उभामुखं तु प्रतिपद्य लोला हिसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला । परिभ्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्याभिधानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता मती पद्मगुणान्सौगन्ध्यादीन् भुङ्क्ते नानुभवति । पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमां चान्द्रमसीमभिरुच्यां शोभाम् ॥ “अभिरुच्या नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ अमृतवदानन्दिनीं न भुङ्क्ते । उभामुखं भातपद्य तु द्वे चन्द्रपथे

४१-४२ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

निर्भस्मिवाशीकदलमसृति पाणिद्वयं बाहुनखं तदीयम् ।

नवोदितेन्दुपतिमस्य शोभां शोभः प्रदोषे विकलीचकार ॥

संज्ञकः कारणं यस्यास्तां द्विसंज्ञां ग्रीतिमानन्दव्याप । तज्जोषयमुच्यतेनवाविति
मायः ॥ अत्रोपमानमूतचन्द्रपद्मापेक्षयोपमेयस्वोमासुसस्याधिकमुच्यतेनवाविति
तिरेकालंकारः । तदुक्तम्—“ भेदमाधान्भेदोपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा
व्यतिरेकः ” इति ॥

पुष्पं प्रवालोलपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविह्वमस्यम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताञ्चौष्ठपर्यस्तारुचः स्मितस्य ॥४४॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं प्रवाले बालपल्लवे उपहितं निर्हितं स्याद्य-
दि ॥ “ प्रवालोलपल्लवीदण्डे विह्वमे बालपल्लवे ” इति विन्धः ॥ मुक्ताफलं वा
स्फुटे निर्मले विह्वमे तिष्ठतीति स्फुटविह्वमस्यं स्याद्यदि । ततस्तार्हं विशदस्य शु-
भ्रस्य ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता मष्टता रुक्मान्तर्यस्य तथोक्तस्य तस्याः पार्वत्याः
स्मितस्यानुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः । अत्र “ माषाणामश्रीयात् ” इतिवत्सं-
बन्धमात्रविशेषाया पृथ्वा । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविह्वमयोश्चासंबन्धेऽपि संबन्धो-
क्तप्रातिपदिकः । “ सा च संभावना ” इत्यलंकारसर्वस्वकारः । विशेषतस्तु पु-
ष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयताकल्पनारप्रतीपालंकारः । तदु-
क्तम्—“ उपमानस्यासौ उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपः ” इति लक्षणात् । स च
पूर्वोक्ताविशयोक्त्यनुवर्णित इति ॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्येन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडयमाना ॥४५॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्याममृतस्रुतामृतस्रा-
विणेव ॥ क्विप् ॥ स्वरेण नादेन प्रजल्पितायामलपन्त्याम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अन्यैः
काकादिभिः पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि ॥ मुख्यया हृदया जातिवचनत्वाभावाद्
स्त्रीभावः ॥ ताडयमाना नायमाना विषमवदा तन्त्रीर्वितन्त्रीरिव ॥ “ अविदस्तुत-
न्त्रिभ्य ईः ” इति तन्त्रीपातोरीणादिक ईप्रत्ययः । स्त्रीभावान्न “ ह्रस्वपाठः—”
इति ध्रुलोपः । तदुक्तम्—“ अवीलस्मीतरितन्त्रीरीधीभीणाभुजादितः । स्त्रीलि-

१ ताम्रोष्ठः २ अन्यपुष्टाः ३ शब्दाः.

४५-४६ श्लोकयोर्मध्ये इमौ श्लोकौ दृश्येते—

कर्णहयस्य नगरावपुष्पास्तादृश्युग्मे सुतरां रराव ।

भेजा भविषीं विपुरारिपत्नी तौ सेवमानाविन पुष्पवन्तौ ॥ (१ नितरा २ वभावः ३ सेवासेवयोः)

तादृश्येन विरराव तस्याः शैलाभजायाः अचण्डयस्यम् ।

मत्वा भविषीं मदनारिपत्नीं सेवासमेताविन पुष्पवन्तौ ॥ (१ पुष्पम् २ पुष्पवन्तौ)

ज्ञानावधीषां नु न सुलोपः कदाचन” इति । एते वीर्यवता न प्रवन्तीत्यर्थः ॥
ओतुर्भवस्व मरिचुल्लब्ध्या कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥

प्रवातनीलोत्पलमिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्षया ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

प्रवातेति ॥ प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्देहम् ।
तत्सदृशमित्यर्थः । अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकितमायताक्षया विशाखनेत्रया तथा
पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं नु । अथवा मृगाङ्गनाभिस्ततस्त-
त्वाः पार्वत्याः ॥ पञ्चम्यास्तसिद्ध ॥ गृहीतं नु ॥ अत्र विवक्षितस्य परस्परव्राण-
स्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचिद् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर
इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्बुवोरायतलेखयोर्वा ।

तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोष ॥ ४७ ॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयोर्दीर्घरेखयोस्तस्याः पार्वत्या भ्रुवोः संबन्धिनी श-
लाकयाञ्जनेन निर्मितेव खिता या कान्तिर्लीलाचतुरां विलासमुभयां तां कान्ति
वीक्ष्यानङ्गः स्वचापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोष ॥ इह सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥

लज्जा तिरश्चा यदि चेत्तसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुञ्जाः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लज्जेति ॥ तिरश्चा तिर्यग्जानीनां चेत्तसि लज्जा स्याद्यदि । संशयाभावोऽसंश-
यम् । संदेहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुञ्जाः ॥ “शार्ङ्गरवायनो कीन्” इति कीन् ॥
तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् ॥ “पाशः पल्लव इत्यत्र कलापार्थाः कचास्परे”
इत्यमरः ॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगीविशेषा बालाः प्रिया यासाविति विप्रदे
बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ आहिताभ्यादिपा-
ठाद्वा परनिपातः । “त्वत्तलोर्गुणवचनस्य” इति पुंनद्रावः ॥ शिथिलं कुर्युः ।
निर्लज्जत्वाच्च शिथिलयन्तीत्यर्थः ॥ अतएवात्र निर्लज्जत्वकरणेनोरायपादे वा-
च्यार्थत्वेनोक्त्या काव्यालिङ्गारूपालंकारः । तदुक्तम्—“हेतोर्वाच्यपदार्थस्य का-
व्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्यसौन्दर्यविदूषयेव ॥ ४९ ॥

सर्वोपमेति ॥ किञ्चुभा सा पार्वती विष्णुसृजा पिताचैकत्र सिद्धतीत्येकस्य
तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुनस्तत्त्वैर्यथः दिष्टतयेव प्रवृत्ताश्चामदेष्टं क्रमाद्विभे-
दितेन स्थापितेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दालुबधानवस्तुनां सङ्ख्येन स-
माहारेण निर्मिता ॥ दिष्टतयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वाद्विष्णुन इति ॥

तां नारदः कामधरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

तामिति ■ कामेनेकया चरतीति कामधरो नारदः कदाचित्पितुर्हिमवतः
समीपे कन्यां तां पार्वतीं मेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिवस्यार्ध हरती-
त्त्वर्धहरा ॥ “हरतेरनुद्यमनेऽपि” इत्युच्यते ॥ शरीरस्यार्धहरां शरीरार्धहराम् ॥
कुक्षधुरंधरादिवदवयवद्वारा राक्षसापविशेषकन्वान्ममासः । अन्यथा त्वर्धस्य सम-
विभागवचनत्वादधेशरीरेति स्यात् ॥ एकवधूसपत्नीकां भार्याम् ॥ “पूर्वकाल-”
इत्यादिना समासः ॥ भवित्रीं भाविनीं समादिदेश । हरस्यार्धाङ्गहारिण्येकपत्नी
भविष्यतीत्यादिदृष्टान्तिर्यथः ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्यौ निवृत्तौ न्यवराभिलाषः ।

ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता ॥ “गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ” इत्यमरः ■ अतो ना-
रदवचनादेतोरस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि यौवने सत्यपि निवृत्तौऽन्यस्मि-
न्वरे आमातर्यभिलाषो यस्य स तथोक्तः सन् ॥ “वरो ना रूपक्रामाग्नौः” इति
वैजयन्ती ॥ तस्यौ । वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः ■ ननु कुतोऽसौ निर्बन्ध इत्यत
आह—कृत इति ॥ तथाहि मन्त्रैः पूतं संस्कृतं हूयत इति हव्यमाज्यादिकं कृशा-
नोः पावकादवे कृशानुं विना ॥ “अन्यारादितर-” इत्यादिना पञ्चमी ॥ अप-
राणि तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न मजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य तयोम्य-
स्याभावाद्गुप्येति भावः ॥

तर्हि तमेवाहूय दीयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाकः ।

अभ्यर्थनाभक्तभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अयाचितारमिति ॥ अग्निर्हिमदानयाचितारमयाचमानं देवदेवं महादेवं सुतां
पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमाहूय परिग्राहयितुं न शशाक नोत्सेहे । तथाहि साधुः सत्य-

नः ॥ “साधुर्बाहुं पिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति चिन्ता ॥ अम्यर्चनामह
मयेन वाचनादैकस्थभीत्येहेऽप्यर्थे विषये माध्वस्थमौदासीन्यमवलम्बते ॥

न च तथैव स्थितः । किं तूपायान्तरं चिन्तितवानिति वक्तुं मर्शयति—

यदैव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती तत्सर्ज ।

तैवाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥

यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ॥ “वयसि दन्तस्य दह” इति
द्रष्टादेशः ॥ “उगितश्च” इति क्रीप् ॥ सा पार्वती पूर्वं जनने पूर्वस्मिन्नन्यनि ॥
“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति स्मिन्नादेशविकल्पः ॥ “पूर्वं ज्वलने” इति
पाठे पूर्वं दास्यायणीरये ज्वलने योगाग्री ॥ यदा यस्मिन्काले दक्षरोषाच्छरीरं देहं
तत्सर्ज तन्नाज । तदामभृत्सेव तदाद्येव यथा तथा पशूनां पतिः शिवो विमुक्तसङ्ग-
स्तत्कविषयासङ्गः सन् । अपरिग्रहोऽपञ्जीकोऽभूत् । कथन्तरं न परिग्रहादेशव्यर्थः ॥
“पञ्जीपरिजनादानबूलक्षापाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥

त रुचिवासास्तपसे यंतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।

प्रस्यं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्कणत्किंनरमध्रुवास ॥५४॥

त इति ॥ रुचिवासाधर्माभ्युदयः ॥ “अजितं चर्म रुचिः स्त्री” इत्यमरः ॥
यतात्मा नियतचित्तः सः पशुपतिस्तपसे तपोऽर्थं गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ता देव-
दारवो यस्मिन्स्तवोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् । कस्तूरीमृगसंस्पर्शा-
दिति भावः ॥ “मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाय कोलकम्” इत्यमरः ॥ कणन्तो
गायन्तः किंनरा यस्मिन्स्तवोक्तम् । किञ्चित्किमपि हिमाद्रेः मलं सानुमध्रुवास ।
कुत्रचित्मस्य उवासेत्यर्थः । “उपान्वध्याहुतः” इत्याचारस्य कर्मत्वम् ॥ “मरुतो-
ऽस्त्री सानुमानयोः” इत्यमरः ॥

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्विधानाः ।

मनःशिलाविष्कुरिता निषेदुः शैलेयनदेष्टु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः ॥ “गणाः प्रमथसंस्थोपाः” इति वेम-
वन्ती ॥ नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुंनागकुसुमशेखराः ॥ “नमेरुः सुरपुंनागः” इति
चिन्ता ॥ स्पर्शवतीः मृत्तस्पर्शाः । मृदीरित्यर्थः । प्रमथंसायां मधुप् ॥ भूर्जत्वचो
भूर्जवल्कलानि रक्षानाः । वसाना इत्यर्थः । मनःशिलाभिर्बाहुविधेयैर्विष्कुरिता
अनुकितार्थं सन्तः । शिलायां भवं शैलेवम् । गन्धोपविधिषेः ॥ शिलायाः

१ स्वयमुत्सर्गः. २ तवः प्रभृति. ३ शिवात्मा. ४ वसाना.

“सीम्यो” इति यथार्थे इह ॥ “शिलायस्तु च कैकेयम्” इति वादय ॥
 तेन मन्त्रेण व्याप्तेऽपि शिलातलेषु निषेदः । अपविमिश्रित्यर्थः ॥

तुषारसंघातशिलाः सुराग्नेः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुमान् ।

दृष्टः कथंचिन्नवयैर्विविधैरसोढसिंहध्वनिरुमनाद ॥ ५६ ॥

तुषारेति ॥ तुषारसंघाता हिमयनात् एव शिलास्ताः सुराग्नेः समुल्लिखन्वि-
 दारपन्दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्यस्य स दर्पकलो विविधैर्मौलैर्गव्यैर्गोसरुद्राद्यगविधैः
 कथंचिन्कृच्छ्रेण दृष्टः । ककुदमत्सास्तीति ककुमान्दृषभोऽसोढः सिंहानां ध्वनिर्ध्वन-
 स सिंहध्वनियमदधानः सन् । उमनादोमर्ननाद । जगन्नेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलं-
 कारः । तदुक्तम्—“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति ॥

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वर्प विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानामिन्द्रत्वादीनां स्वर्प विधाता जनयिता । दातेत्यर्थः ।
 अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरीश्वरः ॥ “भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्ति-
 ताः” इति ॥ तत्र प्रस्थे स्वं स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्धः समिद्धं दी-
 पितमग्निमाधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकामनया तपश्चचार श-
 के ॥ “मयोऽनपनुद्दिश्य न मन्त्रोऽपि प्रवर्तते” इति न्यायतत्कामेनेत्युक्तम् ।
 तस्यावासमयस्तत्कामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अनर्घ्येति ॥ अद्रीणां नाथोऽद्रिनाथो हिमवान् । अर्घ्यं मूल्यमर्हतीत्यर्घ्यः ॥ “मूल्ये
 पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ॥ “दण्डादिभ्यो यः” इति यत्प्रत्ययः ॥ अनर्घ्यो न भ-
 वतीत्यनर्घ्यस्तमनर्घ्यसु । अमूल्यमित्यर्थः । स्वर्ग ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गौकसां
 देवानामर्चितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः ॥ “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने
 क्तः ॥ “स्तस्य च वर्तमाने” इति षष्ठी ॥ तमीश्वरमर्घ्येण पूजार्थोदकेन ॥
 “पादार्पाभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः ॥ “षट् तु त्रिज्वर्च्यमर्घ्यां पाद्यं पादाय
 वारिणि” इत्यमरः ॥ अर्चयित्वा पूजयित्वास्थेश्वरस्य आराधनाय सखीभ्यां जवा-
 विजवाभ्यां समेतां प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेशात्पश्यामास ॥

प्रत्यर्पिभूतामपि तां समाधेः शुभ्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतो सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

अन्त्यर्थाति ॥ गिरिः किरः समाधेः अन्त्यर्थात्तां प्रतिपत्तयुक्तमपि ॥ सु-
पुत्रेति समासः ॥ ओत्तुमिच्छन्तीं शुभ्रयमाणां सेवयायाम् । सेवका हि सेव्ये
दत्तकर्ता भवन्ति ॥ इच्छार्थे सम्प्रसारः ॥ “आभुस्त्वृष्टां सनः” इत्यात्मनेपदम् ॥
तां पार्वतीयपुत्रेनेऽङ्गीकारः । न प्रतिपिद्यमानिस्त्वभिप्रायः । न चैतादृशा धीरस्य
कश्चिद्विकार इत्याशयः ॥ धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारेति ॥ विकारस्य
प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ स्त्रीसंनिधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि
न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव धीराः ॥ ‘विक्रियन्ते’ इति कर्मणि छद् ॥
शुश्रूषामकारमेवाह—

अवचितवलिपुष्पा वेदिसंमार्गवक्षा

नियमविधिजलानां बहिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

अवचितेति ॥ सुकेशी शोभनमूर्ध्वा ॥ “स्वाहाचोपसर्जनादसंयोगोपधात्”
इति ऋप् ॥ सा पार्वत्यवचितानि तृणानि वलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यथा सा
वेदेनियमवेदिकायाः संमार्गे संमार्जने दत्ता नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि
जलानि तेषां बहिषां कुशानां चोपनेच्यानेषी सती तस्य गिरिशस्य शिरसि च-
न्द्रस्य पादै रश्मिभिः ॥ “पादा रश्म्याङ्गुतुर्याशा” इत्यमरः ॥ नियमितपरिखे-
दा निर्वर्तितपरिश्रमा सत्यहन्यहनि प्रत्यहम् ॥ “अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि—”
इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः ॥ “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इत्यप्प्रत्ययः ॥
गिरिशमुपचचार शुश्रूषाचक्रे ॥

इति श्रीमम्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजी-

विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे

सहाकाव्य उभोत्पत्तिर्नामः प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाथ धाम स्वार्पञ्चुर्वं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्मिति ॥ तस्मिन्काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनाम्ना वज्र-
जसपुत्रेण केनचिदसुरेण विप्रकुता उपकुता विप्रभोक्तः स्थानं येषां ते दिवौकसो
देवाः ॥ “दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च” इति त्रिविधः ॥ यौरोक्त इति पक्षे पृषोदरादि-
त्वात्साधुः ॥ तुरं त्वरितं साहयत्वमिभवतीति तुरावाद् ॥ साहयतेधौरादिकात्कि-
प् ॥ “नहिर्वातिहृषि-” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । मकृतिब्रह्मे मातिमदिक-
त्वापि ग्रहणात् । शुग्धबोधकारस्तु तुराशब्दोऽप्यन्त इत्याचष्टे ॥ तं तुरासाहं देवे-
न्द्रम् ॥ अजादिषु सादृशत्वाभावात् “सहेः साहः सः” इति षत्वं न भवति ॥
पुरोधाप पुरस्कृत्य । स्वयंशुबो ब्रह्मण इदं स्वयंशुबम् ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
त्वात् “ओर्गुणः” इति गुणो न ॥ घाम स्थानं ययुः । ब्रह्मलोकं जगदुरित्यर्थः ॥

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुस्वश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ परिम्लाना परिक्षीणा मुखश्रीर्मुखकान्तिर्वेषां तथोक्तानां तेषां
देवानां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां सुकुलितारविन्दानां सरसां प्रातर्दीधितिमान्मूर्त्य इवा-
विरभूत् । प्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ “प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्” इत्यमरः ॥ सूर्यो-
पमानेन तेषां म्लानिहरणत्वं सूचितम् ॥ अनोपमालंकारः । तल्लक्षणं तु—
“स्थतःसिद्धेन मित्रेण संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य राज्यं चैक-
पदोपमा” इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिर्ध्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथेति ॥ अथाविर्भावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य तं
सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । वाचां विद्यानामीशं सर्वस्य जगतो धातारं संहारं
ब्रह्माणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्थादनपेताभिर्ध्याभिः । अर्चयुक्ताभिरित्यर्थः ॥
“धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते” इति षत्प्रत्ययः ॥ वाग्विरूपतस्थिरे । तदुत्तुरित्यर्थः ॥
“उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रपथिष्विति वक्तव्यम्” इत्यात्पनेपदम् ॥

स्तुतिप्रकारमाह “नमः” इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयाविभागाय यन्माद्रेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवन्निजव्याहारं व्याख्येयम् । सृष्टेः माह ॥ “अन्वारात्—”

इत्यादिनाश्चरपदयोगे पञ्चमी ॥ केवलात्मन एककषाय ॥ “ आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत् ” इति श्रुतेः ॥ “ निर्घाते केवलमिति भिलिङ्गं स्वेककृत्स्नयोः ” इत्यमरः ॥ पश्चात्सृष्टिमवधिकाले । विभज्यतेऽनेनेति विभागः । गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै ॥ “ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ” इत्यमरः ॥ भेदगुणाभिम् । सृष्टत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते ॥ “ उपेयिवाननाम्बानवृक्षानम् ” इति निपातः ॥ अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्यं नमः ॥ “ नमःस्वस्ति— ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उक्तं च—“ नमो रजोऽमुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमवाय च । तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे ” इति ॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदिति ॥ न आयत इत्यजः । हे अज । अपां जलानामन्तरुदया यदमोघमवन्ध्यं बीजं वीर्यमुप्तं निक्षिप्तम् ॥ “ मुक्तम् ” इति पाठे विमृष्टमित्यर्थः ॥ “ शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥ अतस्ते बीजाश्चराचरं स्यादरजंगमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वकवद्भावः ॥ विश्वं जगत् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयसे ॥ “ अदश्चराचरं विश्वं प्रसवस्तस्य गीयसे ” इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रभवो गीयते । लोक इति शेषः ॥ अत्र मनुः—“ अप एव ममर्जादौ तासु बीजमवामृजत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशुमममभम् ” इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति ॥ एकः सृष्टेः प्राक्केवलस्त्वं तिसृभिरवस्थाभिस्त्रैगुण्यमयीभिर्हरिहरब्रह्मस्वरूपाभिर्महिमानं निजशक्तिमुदीरयान्वजृम्भयन्प्रलयास्थितिसर्गाणामन्तस्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं “ पश्चाद्देहमुपेयुषे ” (२।४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थलदोषः ॥

भूतमृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा विष्णुनमृष्ट्यर्थं धूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभोगौ ते भिन्नमूर्तेः तिसृक्षया ।

प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृती ॥ ७ ॥

स्त्रीपुंसाविति ॥ स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुंसां ॥ “ अचतुर— ” इत्यादिनाचमनान्तो निपातः ॥ तिसृक्षया सृष्ट्याविच्छया भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृताविग्रहस्य ते तवात्मनो

देहस्य नागावातव्यामी ॥ “आत्मा जीवे धृती देहे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्वः ॥ तावेव भागी मनुष्यमात्रं तत्पक्षिमात्रं । मृज्यत इति सर्वस्तस्य । निज-मृष्टेति शब्दः । याता च पिता च पितरौ ॥ “पिता याता” इत्येकशेषः ॥ स्मृतौ । हृद्देरिति शेषः ॥ अत्र मनुः—“द्विषा कृत्वात्मनो देहमर्पेन पुरुषोऽभवत् । अर्पेन नारी तस्यां स विराजममृतमभ्युः” इति ॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।

यौ तु स्वप्रावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

स्वकालेति ॥ स्वकालस्य परिमाणेन “चतुर्थ्युगमहस्त्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्त्युपेक्षया व्यस्तं विभक्तं रात्रिदिवं रात्र्यहनां यस्य तस्य ॥ यद्यपि “अचतुर—” आदिमृष्टेण रात्री च दिवा च रात्रिदिवमिति मसम्बन्धे दृष्टौ दृष्ट इत्युक्तं तथापि “दोषामन्यमहः” “दिवमन्या रात्रिः” इत्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थदृ-
ष्टित्वं कथंचित्प्रयोगवत्कदाश्रयणीयम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्रावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयोदयो मंदागम्यौ । यथाहुः—“यदा स देवो जागर्ति तदैव चेष्टते जगत् । यदा त्वर्पितं शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते” इति ॥ एतच्च दैनंदिनमृष्टिप्रलया-
भिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भाविनवान् ॥

जगद्योनिर्योनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनाविस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिनि ॥ हे भगवन् । त्वं जगद्योनिर्योग्यकारणं स्वयमयोनिरनादिस्त्वाद्-
कारणकम्बुम् । भन्नपत्तीन्यन्तः ॥ पचाद्यच ॥ जगतोऽन्तर्जगत्संहर्ता स्वयं निर-
न्तको नित्यन्वाद्यन्तर्गतः । त्वं जगतामादिर्जगदादिः । मृष्टेः प्रागपि सान्निध्यर्थः ।
अतएव त्वमनादिरादिराहतः । त्वं जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अ-
नियम्य इत्यर्थः ॥ “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि श्रुतिरेवात्र
प्रमाणम् ॥ अत्रायोनिरित्यादौ नञ्प्रत्ययपुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा तु तत्परि-
हार इति विरोधाभासालंकारः । यथाहुः—“विरोधाभासत्वे विरोधः” इति ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जन्मानिराधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह—

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

१ परमाणेन २ यौ स्वप्रावबोधौ तावेव स्वप्रावबोधौ भूतानां तावेव ३ अन्तो जगदन्तकः ;
जगदन्तोऽप्यनन्तकः ४ जगदीशोऽप्यनीश्वरः

आत्मानमिति ॥ हे भगवन् । स्ववात्मानं लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपाद-
यिषितं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्ति जानाति । सर्वाणि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति
भावः । तथात्मानमात्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव सृजसि ।
अविद्यानमपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ “स्वे महिम्नि मतिष्ठितम्” इति श्रुतेः ॥ कृतिना
समर्थेन । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वेनैवात्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो
भवसि ॥ लीयतेर्देवादिकात्कर्तारि लट् । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति
वार्तिकात्सर्वमात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षेति
फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति ॥ त्वमित्यनुषज्यते । हे भगवन् । त्वं द्रवः सरित्समुद्रादिवद्रसात्म-
कोऽसि । संघातेन निबिडसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्थूल इन्द्रियग्रहणयो-
ग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मोऽनीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुरुत्पतनयोग्यस्तूलादिवत् ।
गुरुर्होमाद्रवदचलनीयः । व्यक्तः कार्यरूपोऽसि । व्यक्तेतरः कारणरूपश्चासि । एवं
विभूतिष्वणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथाकामत्वम् ॥

उद्धातः प्रणवो यासां व्याघ्रैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

उद्धात इति ॥ हे भगवन् । यासां गिरां वाचापृद्धात उपक्रमः प्रणव ओं-
कारात्मकः ॥ “ओंकारप्रणवौ तर्मा” इति । “स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः”
इति चामरः ॥ इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् ॥ “प्रमणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते
च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषतः” इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्वा-
क्यः ॥ नीयन्त एभिर्धर्मविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च—“स्वरविशे-
षादर्थमतिपक्षिः” । “यथेन्द्रशत्रुः स्वस्तोऽपराधात्” इति ॥ यासां गिरां त्रि-
भिर्न्यायैरुदात्तानुदात्तस्वारितैः स्वरैरुदीरणमुच्चारणम् । यासां कर्म । मतिपाद्यमि-
त्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैतपवन्दनादिरिति भावः । फलं स्वर्गः ।
कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गो ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे । त्वं तासां गिराम् । वेदा-
नामित्यर्थः । भगवत्पत्न्यादिति भगवः कारणम् । प्रणेता स्मर्ता वा मतमेवेन ॥

सांख्यमतेन स्तुयन्ति—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तदर्थिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन् । तां पुरुषस्वार्थो भोगापवर्गरूपस्तदर्थं प्रवर्तत इति पुरुषार्थप्रवर्तिनीं तां प्रकृतिं त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम् ॥ “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ “आ अभ्यासे” इति घातोर्लट् । “पाप्माभ्यामाप्मा—” इत्यादिना मनादेशः ॥ प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणात्प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृतिं मासित्वेन पश्यतीति तदर्थिनमुदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुर्विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति ङेर्जुसादेशः ॥ “अजामेकां लोहितशुककृष्णाम्” इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन् । त्वं पितृणामग्निष्वात्तादीनामपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानामिन्द्रादीनामपि देवता । तेषामपि यजनीय इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि । सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः ॥ “इन्द्रियेभ्यः परा त्वर्था अव्येभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धिरान्मा महास्तनः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाश्च परं किञ्चित्सा काष्ठा मा परा गतिः” इति सर्वोत्तरन्वाभिधानात् ॥ वेधसां दक्षादीनामपि विधाता सृष्टासि ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

त्वमेवेति ॥ शाश्वत्सदः शाश्वतः ॥ श्रैयिकोऽप्रत्ययः । यद्यपि “कालाद्ब्रू” इति ठञ्प्रवादः । अतएव मूलकारणस्य प्रयोगः—“वेदां च विरोधः शाश्वतिकः” इति । तेषां प्रयोगवशात्साधुरिति वामन इति ॥ शाश्वतः प्रयुक्तः शाश्वतस्तमेव । हव्यं इति हव्यं हविर्गज्यादिकम् । जुहोतीनि होता यजमानश्चासि । भोज्यमव्यवहार्यमन्नम् ॥ “भोज्यं भक्ष्ये” इति निपातनात्कुन्वाभावः । भोक्ताभादश्चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता धर्ता च यत्परं वस्तु ध्येयं तन्नामि । साक्षात्कारसाधनभूतमस्यविरोधप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा चंधार्या हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

इतीति ॥ वेधा ब्रह्मेति तेभ्यो देवेभ्यः ॥ “आख्यातोपयोगे” इत्यथादा-
नस्तात्पर्यमी ॥ यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा मनोहराः ॥
अक्षरकरणे “मयेः सुप्युपसंख्यानम्” इति स्वप्नस्ययः । “अक्षद्विषद्वजन्तस्य सु-
म्” इति गुणगमः ॥ स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनुब्रह्मवर्षणः स-
न् । दिवौकसो देवान्प्रत्युवाच ॥

अथ कथिराह—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणक्रियाजानिर्भेदेन चत्वारोऽवयवा यस्या इति चतु-
ष्टयी चतुर्विधा ॥ “संख्याया अवयवे तयष” इति तयष । “टिड्ढाणभ्यस्तच—”
इत्यादिना ङीष् ॥ शब्दानां प्रवृत्तिर्वैखरीप्रभुस्या वागवृत्तिः । उक्तं च— “वैख-
री शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । श्रोतृनार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागवृत्ति-
यिनी” इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादिद्वान्माधुः ॥ कवेः कवयितु-
स्तस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैः समीरिता मनी ॥ “तद्विनार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदस-
माप्तः ॥ समाहारे चतुर्मुखीति स्यात् ॥ चरितार्थान्वर्धनीति । चतुर्मुखोच्चारणा-
च्चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतमिति ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः ॥ “प्राज्यं शूरि-
प्रभूतं च” इति यादवः ॥ स्वान्स्वकीयानधीकाराश्रययोगान् ॥ “उपसर्गस्य घञि-”
इति वा दीर्घः ॥ प्रभावैः सामर्थ्यैरवलम्ब्याभ्याम् । यथाधिकारं स्थित्वापी-
त्यर्थः । युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्यास्या परस्कार्यमनुमीयत इति भावः ।
युगबाहुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । यो युष्मभ्य-
म् ॥ “बहुवचनस्य वस्त्वसौ” इति वसादेशः । “कर्मणा यमभिर्भैति—” इ-

स्वयं कर्मवदेन कियद्गदनात्संवादमत्वम् ॥ स्वागतं श्रोत्रमानसमननम् । काङ्क्ष-
रमाहुतसेषा ॥

किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

किमिति ॥ “वत्साः” इत्युत्तरश्लोकीयं (४।२८) संबोधनमत्राप्यनुषङ्गनी-
यम् । हे वत्साः पुत्रकाः । हिमेन नीहारेण क्लिष्टप्रकाशानि यन्दमभाणि ज्योती-
षि नक्षत्राणीव ॥ “दीप्तिगाराहुताशेषु ज्योतिः” इति शान्वतः ॥ यो द्युप्याकं
मुखानि पुरा यथा पूर्वमिवात्मीयां द्युतिं न विभ्रति । इदं किम् । किं निबन्धनमि-
त्यर्थः ॥ किमिदमिन्धनेन वाक्यार्थः परावृत्तये ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तमिः श्लोकिः—

प्रशमादर्विषामेतदनुद्रीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

प्रशमादिनि ॥ अर्विषां तेजसां प्रशमाभिर्वाणादनुद्रीर्णसुरायुधम् । अनुदि-
तविषमयमित्यर्थः । एतद्वृत्रस्य हन्तुरिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्ठिता अभयो यस्य
तत्कुण्ठिताश्रि कुण्ठितकौडीव लक्ष्यते दृश्यते ॥

किं चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चेति ॥ किं चायमरिदुर्वारो रिपुदुष्प्रघर्षः प्रचेतसां वरुणस्य ॥ “प्रचेता
वरुणः पाक्षी” इत्यमरः ॥ पाणौ पाशो गज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन ह-
तवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्तः फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोच्यतदमाश्रितः ॥ अत्र फणिनि-
वृद्धैर्म्यस्य पाशोऽसंभवार्थन्यामिव दैन्यमिति कल्पनादसंभवद्वस्तुसंभवो निदर्श-
नालंकारः ॥

कुबेरस्य मनःशल्पं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगहो बाहुर्भग्नशास्त्र इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सोऽपविद्धगदः । अतएव भग्नशास्त्रो
द्रुम इव स्थितः कुबेरस्य बाहुर्मनःशल्पम् । दुःखहेतुत्वान्मनसः शल्पमायमित्यर्थः ।

१ इमाम् ; इति. २ मभावगने. ३ अनुद्रीर्णः अनुद्रीर्णः. ४ कुण्ठिताश्री. ५ अवि.

परायणम् । अशुद्धमिति शेषः । संतवीर कचचवीर । कल्लपयादुभापयतीत्यर्थः ॥
पादौ ह्रस्वकथनत्वात्संभवादिवसन्दोऽप्यत एव ॥

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलायवम् ॥ २३ ॥

यम इति ॥ अस्मिन् नाशयिताः प्राप्ताः ॥ अस्तमिति षकारान्तपञ्चमम् ॥ तस्य
“ द्वितीयाभितातीतपतितगतास्तमाप्तापचैः ” इति समासः ॥ अस्तमितास्त्वितो यत्स
तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्मोघेऽपि । प्रागिति भावः ।
अस्मिन्दण्डे निर्वाणालातस्य । शान्तोत्प्लुकस्य । अलातं नाम भूलैस्तनञ्जलाका
तस्य यज्ज्ञापवं कैयं तत्कुरुते ॥ “ अलातमुत्प्लुकं ज्ञेयम् ” इति इलायुधः ॥
“ निर्वाणोऽवाने ” इति निपाननाभिष्ठानत्वम् ॥ अत्रापि लायवमिव लायवमिति
कल्पनाभिदर्शनालंकारः ॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥

अमी इति ॥ प्रतापक्षया तेजसां क्षयेण शीतला अमी आदित्याश्च । द्वाद-
शेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चित्रन्यस्ताश्चित्रलिखिता इव । प्रकामम-
लन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भतामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्याकुलेति ॥ मरुतां वायुनाम् । मत्तमत्तानामिति शेषः । पर्याकुलत्वात्स्स-
लितगतित्वाद्भूतवेगस्य भङ्गोऽम्भसां जलानां प्रतीपगमनात् । उत्तानावरोहादि-
त्यर्थः । ओघस्य संगोऽः प्रवाहमतिवन्ध इवानुमीयते ॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ आवर्जितेषु परिमवदुःस्वावनेषु जटानां मौलिषु जटाजटेषु
विलम्बिन्यः संसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः । रुद्राणामपि ।
एकादशानामिति शेषः । मूर्धानः क्षतं हुंकारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुंकारस्त-
नुपायका इत्यर्थः । हुंकारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवन्तैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कुतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धमनिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धावकाशा इत्यन्वयः । यूयं बलवन्तैः पौरुषातिरेकान्प्रबलतैः । निरवकाशैरित्यपरत्र । परैः शत्रुभिरोत्सर्गाः साधान्पक्षास्त्राणि “ मा हिंस्यात् ” इत्येवमादीनि । अपोचन्त एभिरित्यपवादैः “ नामालभेन ” इत्यादिभिर्विशेषणस्यैरिव किं कुतव्यावृत्तयः कुतमनिष्ठाभङ्गाः । कुतविषयसंकोचरूपवाचा इत्यन्वयः ॥ “ विषयसंकोच एव बाधः ” इत्याचार्याः । विशेषणस्य वैदिकहिंसापनिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनार्थाद्विषयसंकोच इत्यलमतिमहतावगाहनेन ॥

तद्वत् वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।

मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्त्वस्थिता ॥ २८ ॥

तद्विति ॥ तत्तस्यान्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः ॥ “ वत्सस्तुवर्धकपुत्राद्योर्वर्षे वत्सं तु वत्समि ” इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागता इतो मतः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । वृत् । लोकरक्षणे युष्मेव कर्तार इत्याह — मयि लोकानां सृष्टी रक्षा युष्मास्त्वस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्धृतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास बौसवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रभानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं बृहस्पतिम् ॥ “ गुरुं ग्रीष्पतिप्राची ” इत्यमरः ॥ मन्दानिलोद्धृतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तथोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्त्रातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि मयववशादस्मिन्पदो न विरुध्यते ॥

स द्विनेत्रं हरेभ्यः संहस्तनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेरिन्द्रस्य ॥ “ इन्द्रो दुश्श्रवणो हारिः ” इति हलायुधः ॥ सहस्राक्षयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तदगोचरदर्शित्वादिति भावः । हे नेत्रे यस्य

१ न तनु रथ बलवन्तैः २ प्रार्थयध्वं ३ भूतामासु ४ नोदयामास प्रेरयामास ५ वृत्रहा ६ द्विनेत्रः ७ दशयधुःशलाधिकम्

तद्दिनेषु । प्रसिद्धाद्युपोऽयं विशेष इत्यर्थः । बहुबचुर्यतः ॥ बहुवारोपस्य बहु-
तोषवोवात्परिणामासंकारः ॥ स वाग्यस्थितिः ॥ कस्कादित्वादसुस्तत्वे । “बहुधाः
पतिपुत्र-” इत्यादिना सत्त्वमिति स्वामी तस्य छन्दोविषयत्वाद् ॥ भावतिः
तन् । असत्तासनं ब्रह्माणमिदमुवाच ॥

एवं चेदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनिधुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ हे भगवन् पदुनैश्वर्यसंपन्न । यदात्थ “कृतव्यामृचयः परैः” (२ ।
२७) इति यद्भवीषि ॥ “तुवः पञ्चानाम्-” इत्यादिनाहादेशः । “वर्तमानसामी-
ध्ये वर्तमानवद्वा” इति वर्तमानप्रयोगः ॥ वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह ।
आहेनि भूते णलन्तभ्रमर्वादिति । आहेन्युपलक्षणम् ॥ तदेवं सत्यम् । नोऽस्माकं
पदपधिकारः परैः शत्रुभिरामृष्टमाप्तिम् । हे प्रभो प्रत्येकं प्रतियुक्तं विनिधुक्ता-
त्मा प्रवेशितस्वरूपः । सर्वान्निर्गामीत्यर्थः । कथं न ज्ञास्यसि न वेत्सि ॥ वर्तमा-
नेऽपि वचनभङ्गाया भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः ॥ “अपदे ज्ञः” । “अकर्षकाच्च”
इत्यात्मनेपदविकल्पः ॥

वक्तुमेव प्रपश्यति—

भेदलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महामुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवदिति ॥ भवतस्त्वन्नो लब्धेन वरेणोदीर्णो उद्धतः । तारक इत्याख्या ना-
मधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानमुरो महामुरः ॥ “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः
पूज्यमानैः” इति तत्पुरुषः ॥ धूमकेतुत्वात्विशेष इव लोकानामुपप्लवायोपप्लवा-
योत्थित इत्यर्थः ॥

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविगतपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ अस्य तारकस्य पुरे रविः सूर्यस्तावन्तं तावन्मात्रमेवाप्त्यं तनोति ।
यावन्मात्रेण यावत्तैव । यावती यात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपरिमा-
नेनेत्यर्थः ॥ “यात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिवाने सा यात्रा कारस्त्वैकव्यवहारे”

इत्यमरः ॥ दीर्घिकासु श्रीदायापीषु कमलानामुन्नेषी विकाशः साध्यते निष्पाद्य-
ते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्णः सजेन वञ्जीत्वा दुरे प्रकाशत इत्यभिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

सर्वाभिरिति ॥ चन्द्रस्तं तारकं सर्वदा । कुण्डपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः क-
लाभिर्निषेवते ॥ “कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः ॥ केवलां हरचूडामणीकृतां
शिवशिरोमणीकृतां लेखां नादत्ते न गृह्णाति ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥ “स्तेनाद्य-
लोपश्च” इति यत्पत्ययो नलोपश्च ॥ कुसुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयापिषोगादृष्ट्याह
साध्वसं ययं तस्माद्धेतोरुद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसंचारः सभित्यर्थः ॥
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । तालस्य वृन्तैरुद्धृष्यते । ता-
लस्येव वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाद्वयजनसंचारपचनादधिकं यथा तथा
न वाति ॥ “व्यजनं तालवृन्तकम्” इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

पर्यायेति ॥ कृतवः बहुसन्तादयः पर्यायसेवां क्रमसेवामुत्सृज्य पुष्पाणां संघा-
रे संघटे तत्पराः । आसक्ताः मन्त इत्यर्थः ॥ “तत्परे प्रसितासक्तौ” इत्यमरः ॥
उद्यानपालैरुद्यानाधिकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकमुपासते
सेवन्ते । ग्रीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दूरापास्तमित्यर्थः ॥

तत्स्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः सञ्चद्रस्तस्य तारकस्योपायनानां प्रायुक्तानां योग्यानि ॥
“प्रायुक्तं तु यदेक्षणम् । उपायनम्” इत्यमरः ॥ रत्नान्वम्भसामन्तरा निष्पत्तेः क-
रिषाकपर्यन्ताम् ॥ विकल्पादसमासः ॥ कथमपि यद्वा यजेन प्रतीक्षते । कदा वा
वरिषण्वेरधित्येकाद्रेण पाक्षप्रतीत्यर्थः ॥

ज्वलन्मणिहिस्ताभ्येनं वासुकिप्रसुता निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्धुपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किंचेति शार्ङ्गः । ज्वलन्को मणीनां शिरोरत्नानां हिता ज्वा-
ला येषां ते वासुकिप्रसुता भुजंगाः सर्पाः । सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते ॥ “भुजंगः सिद्ध-
सर्पकोः” इत्यमरः ॥ निशि स्थिरप्रदीपतामनिर्वाणदीपत्वमेत्येनं तारकं पर्धुपासते
परिहृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥

तत्कृतेति ॥ इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं प्रसादमपेक्षते इति
तथोक्तः सन् । मुहुर्दूतहारितैर्दूतमापितैः कल्पद्रुमार्णां विभूषणैः । तत्पश्यन्नेतिपर्यः ।
तं तारकमनुकूलयत्यनुकूलं करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिभाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तमकारेण रविशशिपवनोदधिभुजंगमुरेन्द्रैराराध्यमानो-
ऽपि भुवनत्रयं क्लिभाति पीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव
शाम्येच्छान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥

तेनामरवधूहस्तैः सद्याल्लनपल्लवाः ।

अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

तेनेति ॥ तेन तारकेणामरवधूहस्तैः । मुकुमारैरिति भावः । तैरपि सद्यम-
ल्लना अवतंसार्थं छिन्नाः पल्लवा येषां ते नन्दनद्रुमाः । छेदाश्च पाताश्च छेदपाता-
स्तेषाम् । अभिजानन्तीत्यभिज्ञाः ॥ कुसोमान्कर्षणि पृथी ॥ क्रियन्ते ॥

वीज्यते स हि संसृप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुरबन्दीनां वाष्पसीकरवर्षिभिः ॥ ४२ ॥

वीज्यते इति ॥ हि यस्मात्तारकात्स तारकः संसृप्तः सन् । श्वाससाधारणो
निश्वाससमानोऽनिलो येषां तैः । ततोऽप्याषिष्ये निद्रामहमयादिति भावः । वा-
ष्पसीकरवर्षिभिः । वासां स्त्रीणां रोदनस्यायवसर इति भावः । सुरबन्दीनां सुरम-
त्रदस्त्रीणां संवन्धिभिः ॥ “मन्त्रहापन्नरी बन्ध्याम्” इत्यमरः ॥ चामरैर्वीज्यते ॥

उत्पाटय मेरुमृद्वाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

उत्पाटयेति ॥ तेन तारकेन हरितां सूर्याभ्यानाम् ॥ “हरिरसूर्ये च सूर्याभे च-
ने च हरिते दिति” इति शिष्यः ॥ सुरैः शकैः क्षुण्णानि चूर्णितानि । एतेन तेषा-
मस्वीकृत्यं सूचितम् । मेरुमृद्वाप्युत्पाटय स्वेषु वेश्मसु । वेश्मस्त्विति बहुवचनेना-
स्य भुवनव्यभिवातः सूचितः । आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः
कल्पिताः कृताः ॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।

हेमाम्भोरुहस्तस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या भागीरथ्या दिग्धारणानां
दिग्गजानां मन्दैराविलं कलुषं पयो जलमेव । शिष्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मण्य-
पत्ययः ॥ “प्रिष्वन्वप्रोपयुज्यते” इति तर्पुसकत्वम् ॥ तर्हि कनककमलानि क-
गतानीत्याह—हंमेति । हेमाम्भोरुहाण्येव सस्यानि तेषां तु तस्य वाप्यस्तद्वाप्य
एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाट्य स्वदीर्घिकास्वेव प्रातरोपितवानित्यर्थः ॥

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

भुवनेति ॥ तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयाद्विमानानां पथि खिलीभूते-
ऽग्रहतीभूते मति ॥ “हे खिलामहते समे” इत्यमरः ॥ स्वर्गिभिर्देवैर्भुवनानामा-
लोकने प्रीतीर्नानुभूयते ॥

यज्वभिः संभृतां हृष्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदोमुत्खान्मायी मिथतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

यज्वभिरिति ॥ यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्रिः ॥ “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इ-
त्यमरः ॥ “सुषजोर्कुनिप्” इति कुनिप्प्रत्ययः ॥ विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं
हव्यं हविर्मायी मायावी ॥ श्रीक्षादिस्वादनिप्रत्ययः ॥ स तारको नोऽस्माकं मि-
थतां पश्यताम् । पश्यत्यु सतिस्वत्यर्थः ॥ “यष्टी जानादरे” इति यष्टी ॥ जातवेदा
वदिरेव युत्वं तस्माज्जातवेदोमुत्सादाच्छिनत्ति । आक्षिप्य वृक्षातीत्यर्थः ॥

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हृष्यरत्नमहारि च ।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

उच्येरिति ॥ किंचेति चार्थः । तेन तारकेणोच्यते चर्चोऽत्र नाम । इषो
रस्मिन् इषरस्मिन् चर्चः ॥ “रस्मं भेदे मणावपि” इति विश्वः ॥ अस्म शु-
भ्रत्वाद्भूमेः कवे—देहवर्द्धं वददेहम् । मूर्तिमदित्यर्थः ॥ आदिताभ्यादिस्थाभिहा-
याः परनिपातः ॥ चिरकालाजितमिन्द्रस्य यथा इवाहार्यपदतम् ॥

तार्हि साधायुपायास्तत्र कथं न मयुक्ता इत्यत्र—

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः कूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौषधानीय विकारे संनिपातिके ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति ॥ कूरे घातुके ॥ “नृक्षंसो घातुकः कूरः” इत्यमरः ॥ तस्मि-
न्नुपाये नोऽस्माकं सर्वे उपायाः संनिपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे संनिपातिके विकारे
ज्वरादौ ॥ “संनिपाताश्च” इति वक्तव्यादृक् ॥ वीर्यवान्ति सारवन्तीयधानीय म-
निहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिर्वापितम् ॥ ४९ ॥

जयशोति ॥ किंचेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वर्यं जेष्याम इति यत्र
हरिचक्रेऽस्माकं जयाशा विजयाशंसा । आसीदिति शेषः । प्रतिघातेन प्रतिहतो-
त्थितार्चिषोद्भूततेजसा तेन हरिचक्रेण बिम्बोः मृददर्शनेनास्य तारकस्य कण्ठे नि-
ष्कमुरोभूषणमपितमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिष स्यतमित्यर्थः । तारकास्त-
रच्छेदापि हरिणा चक्रं त्यक्तं तर्दापि नष्टशक्तिं ज्ञातमिति भावः ॥ “साष्टे शते सु-
वर्णानां हेम्युरोभूषणे एते । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री” इत्यमरः ॥

तदीयास्तोषदेव्यद्य पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

तदीयेति ॥ अद्य संमतिं निर्जित एवावतो यस्ते नयोक्ताः । तस्य तारकस्वये
तदीया गजाः पुष्करावर्तकाश्च नामादयो येषां तेषु तोषदेषु मेघेषु तटाघातं
वमकीदामभ्यस्यन्ति ॥

तद्विष्ठामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव सुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

सादिति ॥ तच्चकारकारणम् । हे विभो त्वामिह । योक्तुं यत् त्वत्कुमिच्छ-
यो हृत्तयो विरक्ता भवत्स संसारस्य शान्तये निवृत्तये कर्मैव बन्धसं छिनत्तीति
कर्मैव निवृत्तये भवति । आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । “ तमेव विदित्वा तद्-
त्सुमेति ” इति ज्ञानादेव मुक्तिः ॥ तत् तारकस्य शान्तये नास्ति । सेनां नयतीति
सेनानीश्वरमृषतिः ॥ “ सत्सुद्विष-” इत्यादिना किं ॥ तं सेनान्वं कश्चित्सत्सुद्वि-
षः । नयमिति शेषः ॥

सेनानीश्वरः कलमाह —

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवनासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेना-
न्वं पुरस्कृत्य पुरोषाय ॥ “ पुरोऽन्ययम् ” इति गतिसात् “ नमस्पुरसोर्गसोः ”
इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं प्रयन्त इति गोत्रास्तान्मन्यन्तीति गोत्रभिदिन्द्रो जय-
श्रियं बन्दीमिव बन्दीकृतां श्रियमिव शत्रुभ्यः सकाशात्प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्य-
ति । तं सत्सुमिति पूर्वेषु संबन्धः ॥

वचस्यैवसिते तस्मिन्ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥

वचसीति ॥ तस्मिन्बार्हस्पत्ये वचस्यैवसिते परिसमाप्ते सखात्मभूर्मया गिरं
वाचं ससर्ज जगादेत्यर्थः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेन ॥ “ इन्द्रगसिन्ध्वन्ते
पूर्वपदस्य च ” इत्युभयपदवर्द्धाद् ॥ गर्जितागर्जितस्य वानन्नरं मृत्तां वृष्टिं जिगाय
जितवती । गर्जितपरत्वाद्बृष्टेरिव तद्दिवापनफल्त्वाद्विरः सुभगत्वमिति भावः ॥

संपत्स्यते वः कामाऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गेव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥

संपत्स्यते इति ॥ अयं वो पुण्याकं कायो मनोरयः सेनानीरूपः संपत्स्यते
सेत्स्यति । कश्चित्कियानपि कालः प्रतीक्ष्यताम् । तु किंतु तस्य सेनान्वः सिद्धौ
विषय आत्मना स्वयं सर्गेः सृष्टिरेव व्यापारस्तं न यास्यामि । नार्हं सहायमीत्यर्थः ।

कुत इत्याशङ्क्याह—

इतः स वैद्यः प्राप्तभोर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

विषयलोऽपि संबध्यं स्वयं छेत्तुमसाग्रतम् ॥ ५५ ॥

इत् इति ॥ इतो मय एव भातभीर्लभ्योदयः स दैतक्षारकासुर इवो मय एव
सर्वं भातं नाईति । तवाहि । अन्यो हृत्सावदासाह । विपक्ष हृत्तो विपक्षो-
ऽपि संवर्ष्य द्रुतविस्कारभात्सम्यग्वर्षयिता स्वयं सेनुमसांमतदनईः ॥ असांमसमि-
स्थनेन निपातेनाभिहितत्वादृत् इति द्वितीयान्तो न मयस्त्वभिहिते कर्मणि द्वितीया-
विधानात् । यथाह वामनः—“ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परित्यज-
नस्य माधिकत्वात् ” इति ॥

वृत्तं तेनेदमेव प्रौढया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तनयः ॥ ५६ ॥

वृत्तमिति ॥ प्राक्पूर्वं तेनासुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृत्तं पार्षितम् । यथा
पार्श्वे तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ “ मत्तारकाभ्यां श्रुतः पूर्णत्वं कर्ता ” इति
संमदान्ताच्चतुर्थी ॥ कर्मण्यं चैतदिताह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् ॥ “ पर्वोत्तव-
चनेष्वलमर्थेण ” इति तुमुन्मसयः ॥ तस्य तपस्तपसो वरेण वरदानेन शमितं हि ।
नयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमृद्यतं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्धं वचनं व्याप्तिमाणाह । संयुगे साधुं सांयुगीनम् ॥
“ प्रतिजनादिभ्यः सञ् ” इति खड्गस्यः ॥ तं तारकं निषिक्तस्य कचित्सेवे स-
रितस्य ॥ “ नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेऽध्विति नीललोहित इति पुराणम् ” इति
स्वामी ॥ तस्य नीललोहितस्य धूर्जटे रेतसः शुक्रस्यांशादृतेऽक्षं विनान्यः कः प्रसहे-
ताभिभवेत् ॥ “ प्रसहनमभिभवे ” इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीहवशक्तिरित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे ऽव्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावार्धिनं मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवो नीललोहितस्तमसः पारे परतो व्यवस्थितं तमोमुजातीतं
परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छिन्नप्रभावार्धिरनादवहिमातिश-
यो न मदति तथा विष्णुना च न । अतस्तस्यासार्धं नास्तीत्यर्थः ॥

संभति सर्वसौत्पत्ताद्युपायं दर्शयति—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्वतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

उमेति ॥ ते कार्वाणिनो यूयं संयमस्तिमितं समाभिनिधत्तं शंभोर्मेन उमारूपेणोपामोन्दयेण ॥ “रूपं स्वभावे मौन्दये नाणके पशुशब्दयोः । अन्वाहसौ नाहकादावाकारश्लोकयोरपि” इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण ॥ “कस्काविश्व” इति सकारः ॥ लोहवदयोधातुमिव ॥ “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिशब्दयो मृग्यः ॥ आक्रष्टुमाहर्तुं यतश्चमृयुक्ता भवत ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उमे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

उमे इति ॥ उभयोः शंभोर्मम चाहितं निषिक्तं बीजं तेजो वोढुं सादुं सः बोधा शंभोरष्टभूतैस्तस्येयं तदीया जलमयी मूर्तिर्वा मम । उमे एव क्षमे । न तुलीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो द्वन्द्वार्थे न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाहृत्येत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने ॥ अत्र दीपकालंकारः प्राकरणिकयोरुपमापदेभ्योरप्राकरणिकयोर्ब्रह्मजलमूर्त्योर्बोधैषम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः—“प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां बोधैषम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्” इति । न चेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन बोध्यानादिनि ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैन्यापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते सुरवन्दीनां वेणीर्वीर्यविभ्रूतिभिः ॥ ६१ ॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्ठस्याष्टभूतं रत्ना । पुत्र इत्यर्थः ॥ “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति भुतेः ॥ वो पुष्पाकं सेनापतेर्भाविः सैन्यापत्यम् ॥ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो वक” इति वक्त्रभ्यवः ॥ उपेत्य प्राप्य वीर्यविभ्रूतिभिः शौर्यसंश्लिभिः सुरवन्दीनां वेणीर्मोक्षयते निस्संसयिष्यति । तारकामुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृतस्य विबुधान्विभ्रयोनिस्तिरोदधे ।

मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा विचं ययुः ॥ ६२ ॥

१ सोढुम् . २ सेनापत्यम् . ३ वेणीवन्धनहृषिकाम् . ४ मतिः .

इतीति ॥ विन्ध्यो बोनिः कारणम् ॥ “बोनिः स्त्रीणां भग्नान्ते कारणे तात्रिके षष्ठी” इति वैजयन्ती ॥ विषुधान्पुरानिति व्याहृताभिधाय विरोदधेऽन्व-
हितान् । ते देवा अपि मनसाहितं कर्तव्यं वैस्ते तथोक्ताः सन्तो दिवं स्वर्गं ययुः
बाहुः ॥

तत्र निबिड्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।

मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वरादिगुणरहसा ॥ ६३ ॥

तत्रेति ॥ पाको नाम कथिदपुरस्तस्य शासन इन्द्रस्तत् हरिचाकर्षणकृत्ये
कंदर्प निबिड्य । साधकत्वेनेति शेषः । कार्यसंसिद्धौ त्वरयौत्सुक्येन । द्वौ गुणौ
यस्य तद्विगुणं द्विरावृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथोक्तेन ॥ “गुणस्तु वृत्तिशब्दादि-
ज्येन्द्रियामुच्यन्तनुषु” इति वैजयन्ती ॥ मनसागमत् । सम्पारेत्यर्थः ॥ गमेर्लुङ् ।
अदिताह्लेरकादेशः ॥

अथ स ललितयोविङ्गलताचारुशृङ्गं

रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गुरास्त्रः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरणानन्तरम् । स मधुन इत्यर्थः ॥ पुष्पं धनुर्धस्य स पुष्प-
धन्वा कामः ॥ “वा संज्ञायाम्” इत्यनङ् ॥ “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः ॥
ललितायाः सुन्दर्या योषितो श्रुत्वा लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत्तथोक्तं
चापम् । रतिः स्पर्शप्रिया ॥ “रतिः स्पर्शप्रिया” इत्यमरः ॥ तस्या वलयपदानि
कङ्कणस्नानान्यङ्गिभूतं यस्य स तथोक्ते कण्ठ आसन्य लगयित्वा ॥ चापकण्ठविशे-
षणाम्यां शृङ्गारिकानिधेस्त्रिभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते ॥
सहचरस्य मख्युर्मेषोर्वसन्तस्य हस्ते न्यस्तं चूताङ्गुरमेवास्त्रं यस्य स तथोक्तः प्राञ्ज-
लिः कुताञ्जलिः सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्थे संगतवान् ॥ संगतिकरणार्थादात्मने-
पदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—“स्वभावोक्तिरसौ चारु पथावद्वस्तुवर्णनम्” इति ॥
मासिनीवृत्तमेतत्—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणम् ॥

इति श्रीमन्महाभट्टोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिकवितया संजी-

विनीलमाखया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारवर्मणे

महाकाव्ये मयसाधारकारो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

तस्मिन्मथोनस्त्रिवशान्विहाय सहस्रमहणां युगपत्पपात ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्मथि ॥ मथोन इन्द्रस्याक्षणां सदसं त्रिगृहसा दश परिमाणमेषामिति त्रिवशान्वेवान् ॥ “संख्ययाव्ययामक्षाद्गधिकर्मण्याः संख्येये” इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये-” इति दृश्यत्वयः । उक्तार्थन्वान्मुचो निवृत्तिः ॥ विहाय त-
क्का तस्मिन्काये युगपत्पपात । महसेणासिभिन्द्रासीर्दिन्यादगानिशयोक्तिः ॥ ननु सुचिगर्परचितानेकमुत्परित्यागेन भगवतां महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेक-
स्मिन्पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यर्पयति — मायां भुज्जा प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु
विषये गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थत्वेन हेतुना चलं चञ्चलम् । फल-
तन्ताः प्रभवो न तु गुणतन्ता इति भावः ॥

■ वासवेनासनसंनिकृष्टमितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।

भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

स इति ॥ स कामो वासवेनेन्द्रेणामनस्य सिद्धासनस्य संनिकृष्टं संनिहितमास-
नसंनिकृष्टं यथा तथा ॥ शेषपट्टस्थायं ममामः कृषोगलक्षणया तु न “न लोका-
व्ययनिष्ठास्त्वर्थावृत्ताम्” इति षष्ठीनिषेधात् ॥ इतो निषीदेदोर्पाविशति विसृष्टभू-
मिर्दृष्टावकाशः सन । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य संभाव्य मिथो
रक्षति ॥ “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः ॥ एतादृशमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
वक्तुं प्राक्रमतोपक्रान्तवान् ॥ “प्रोषाभ्यां समर्थाभ्याम्” इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेषं पुंसां लोकेषु यत्ने करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञातमार । ज्ञातपुंविशेषेत्यर्थः । सापेक्षत्वे-
ऽपि गमकन्वात्समासः ॥ आज्ञापय । तदिति शेषः ॥ उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयो-
गाच्च पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोगनिर्वन्धः ॥ किं तदिन्याह—लोकेषु ते तव यत्करणी-
यं कर्तव्यमस्ति । संस्मरणेन बहुसमुत्पन्नं ते तवानुग्रहं प्रसादमाज्ञया नियोजनेन संव-

चितं हृदि गमितमिच्छामि । संस्वरणकृतमनुग्रहं केनचिन्निघोनेन सर्वत्र कथित-
र्यणि निमुञ्चेत्कर्षः । अन्यथा मे नास्ति परितोष इति यावः ॥ दृष्टवन्तपादे नि-
ज्ये यत्नः कार्यः ॥

न च मे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह—

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तयोभिः ।

यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

केनेति ॥ पदकाङ्क्षिणा साराज्यकायेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरतिमभूतैस्तु-
योभिस्तु तवाभ्यसूयर्प्या जनिता । तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् । यावद्यतः स मत्-
कार्मुकसायकस्य संहितवाणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तेत इति निदेशवर्त्या-
ज्ञावशो भवति । अविलम्बेनैव भाव्यतीत्यर्थः ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा”
इति छट् ॥

मंप्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह—

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवकेशभयात्प्रपन्नः ।

वद्भिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभूचतुरैः कंटाक्षैः ॥ ५ ॥

असंमत इति ॥ तवाममतः कः पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः । संसार इति यावत् ।
तत्र ये क्लेशा जन्मजरामरणादयस्तेभ्यो भयान्मुक्तिमार्गं प्रपन्नस्तं वद । यतः सो-
ऽप्यारेचिताभिरकेशो विवर्णिताभिर्भ्रुभिश्चतुरैः सुन्दरीणां कंटाक्षैर्वद्भिरं ति-
ष्ठतु ॥ आरेचनलक्षणं तु —“ स्थाञ्ज्वालोलिताक्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तयो-
र्मूलसमुत्सेपं कौटिल्याञ्ज्वाटै विदुः ” इति ॥

धर्मार्थवधिकृत्याह—

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्विधस्ते ।

कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोध इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥

अध्यापितस्येति ॥ उशनसा भुकेण नीतिं नीतिशास्त्रमध्यापितस्यापि ॥
अपिशन्दाच्छ्रुताश्चप्याणामप्रभृत्पदं गम्यते ॥ “ गतिबुद्धि—” इत्यादिना द्विकर्म-
कादिरुधातोर्ध्वन्तात्प्रधाने कर्मणि क्तः “अप्रधाने दुष्टादीनां ग्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः”
इति वचनात् ॥ ते द्विपक्षव शक्नोः कस्यार्थधर्मौ प्रयुक्तः ग्रहितो रागो विषया-
मिलाष एव मणिभिर्दूतो येन तोऽहम् ॥ “ मणिधिः मार्यने चरे ” इति यादवः ॥
अवृद्ध ओधः अवाहः सिन्धोर्नद्यास्तटाविव पीडयामि वद ॥

कामनार्थकृत्वाह—

कामेकपत्नीव्रतदुःस्वशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।

नितम्बिनीमिच्छति मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥७॥

कामिति ॥ एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी पतिव्रता ॥ “नितं सपत्न्यादिषु” इति कीप ॥ तस्या व्रतं पातिव्रतं तेन दुःस्वशीला दुःस्वस्वभावात् । दृढव्रताभित्यर्थः ॥ “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते” इत्यमरः ॥ चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं पुनस्त्वक्षिणं प्रविष्टां कां नितम्बिनीं नारीं मुक्तलज्जां मतीं कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् । स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा ॥ “विभाषा ग्रहः” इति जगन्नाथः । न च जलचर एव ग्राह इति नियमो जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति ॥ स्वयंग्राहा च सा निषक्तबाहुश्च तां तथाभूतामिच्छति । तदर्थं पतिव्रतामपि व्रताङ्गशयिष्वासीत्यर्थः ॥ एतच्चन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः—“अहल्याय जारः” इति ॥

त्रिविधा नार्थिका । स्वकीया परकीया साधारणी चेति । तत्र परकीयां मत्सुकम् । इतरे मत्स्याह—

कयासि कामिन्सुरतापराधात्पादानतः कोपनयावधूतः ।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

कर्येति ॥ हे कामिन्कामुक सुरतापराधात् । अन्यामद्वादित्यर्थः । पादानतः मणतः मन् । कोपनया कोपनशीलया कया । स्त्रियावधूतास्तरस्कृताऽसि । तस्याः शरीरं दृढानुतापं नादपश्चात्तापमनएव प्रवालशय्याशरणं करिष्यामीति ॥

प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।

विभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यैः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥९॥

प्रसीदेति ॥ हे वीर प्रसीद प्रसन्नो भव । वज्रं कुलिशं विश्राम्यतु । उदास्ताभित्यर्थः । मदीयैः शरैर्मोघीकृतबाहुवीर्यै विफलीकृतध्वजशक्तिः कतमो दैत्यदानवादिषु यः कश्चन सुरारिः ॥ “वा बहूनां जातिपरिमश्रे दतमच्च” इति दतमच्यत्ययः ॥ कोपेन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेतु । किम् वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः । सकृद्भीतः सर्वतो विभेतीति भावः ॥ “भीमार्चानां मयरेतुः” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यरूपति के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

तथेति ॥ किं बहुना तव प्रसादादबुद्ध्यात्कुमुदायुषोऽप्यतिदुर्बलासोऽप्यहमे-
के मर्षु वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः ॥
“महरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” ॥ तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्पतिदा-
रुण इति भावः । धैर्यच्युतिं धैर्यशानिं कुर्यात् । कर्तुं शक्यामित्यर्थः ॥ “शकि
लिङ्ग” इति शक्यार्थे लिङ्ग ॥ अन्ये धान्विनो धनुर्धृतो मम के । न केऽपी-
त्यर्थः ॥ किंशब्दः कुन्तायाम् । “कुन्ताप्रभान्तर्केषु शेषे किंशब्द उच्यते” इति
शाश्वतः ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादमंक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।

संकल्पितार्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभाषे ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरमाखण्डलः महत्त्वात् ऊरुदेशात्पादपा-
क्रान्त्याक्रमणेन संभावितं पादपीठं यस्मिन्तद्यथा तथावतार्य मंक्रान्तितार्थे हर-
चित्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिम् “कुर्यां हरस्यापि—” (३ । १०) इ-
त्यादिना प्रकटीकृतस्वमायर्थ्य कामं स्मरमिदं वक्ष्यमाणं वभाषे ॥

सर्वं सखे त्वद्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्वमिति ॥ हे मखे । मखे उति संबोधनं मौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्वद्युपपन्नं
मिदम् । मम कुलिशं वज्रं भवांश्चोभे भवे । तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोवनेन म-
हत्सु प्रबलेषु कुण्ठं प्रतिबद्धप्रसरम् । त्वमखं सर्वतो गामि च साधकं च । तायमे-
ष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुष्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्बहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अवैमिति ॥ हे मखे ते मारं बलमर्वातं वेत्ति । अनः खल्वतपत्रान्यस्य म-
नुष्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये “तर्म्यं हिमाद्रिः—” (३ । १६) इति वक्ष्यमाणे
नियोक्ष्ये ॥ “स्वराद्यन्तोपमर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकादात्मनेपदनिय-
मः ॥ तथाहि । सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह—कृष्णेन विष्णुना ।
धरतीति धरः ॥ पचायच ॥ भुवो धरो भूधरस्तस्य भावमन्तां भूधरताम् । भूधर-
वशक्तिमित्यर्थः । अवैक्ष्य ज्ञात्वा शेषः मर्परजो देहोद्बहनाय स्वदेहमुद्बोद्धुम् ॥ “कि-
थार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषश्चापी हि भगवान् ॥

निबोधनाङ्गीकारं निद्वयस्कर्तुमाह—

आर्शसत्ता बाणनर्ति वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।

निबोध यद्वांशभुजाभिदानीमुच्चैर्दिवामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

आर्शसत्तेति ॥ वृषाङ्के हरे बाणनर्ति बाणप्रसरमाशंसता कथयता । “कुर्या हर-
स्यापि पिनाकपाणेः” (३ । १०) इत्यादिर्नर्ति शेषः । त्वया नोऽम्माकं कार्यं प्रतिप-
न्नकल्पमङ्गीकृतमायम् ॥ “इपदममार्शः—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ कथमे-
तदत आह—इदानीमुच्चैरुन्नता द्विषां गेयां नेषामुच्चैर्द्विषां यद्वांशभुजां देवानाम् ।
एतेन द्विषत्तुल्यप्रमाणत्वं सूच्यते । ईप्सितमाप्नुमिष्टमेतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव
निबोध । हरायत्तं वृध्यमेत्यर्थः ॥ “बुधबोधने” इति धातोर्लोट् ॥ अत्र “आशंस-
ता प्रार्थयमानेन” इति नाथव्याख्यानमनाथव्याख्यानम् । आरुपूर्वयोः शास्ति-
शंसन्योर्गच्छार्थत्वे आत्मनेपदानियमात् । याच्ञार्थतत्त्वाप्रामाणिकत्वात् ।
“कुर्या हरस्यापि—” (३ । १०) इत्यत्रानयोत्तभावादयोगाच्चेति ॥

किं तन्कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुर्या वा मदपेक्षेन्यत्राह—

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशान्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गमूर्ध्वेक्षणि योजितात्मा १५

अमी इति ॥ हि यस्मादमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्यप्रभ-
वं तेजः संभूतं सेनान्यं सेनार्पितमुशान्तिं कामयन्ते ॥ “वश कान्ता” इति धातोर्लोट् ॥
ब्रह्मणां मथोजातादिमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्ग-
भूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्माणि निजतत्त्वे ॥ “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा”
इत्युभयत्राप्यमरः ॥ योजितात्मा निर्यामताचित्तः । मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म स्वाय-
चित्त्यर्थः । स भवश्च त्वदेकेषोस्तैर्वक्त्राणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽय-
मास्मिन्नरमर इति भावः ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

तस्मा दिति ॥ यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय ॥ “रुच्यर्थानां प्री-
यमाणः” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचयितुं य-
तस्व ॥ भवितव्यं चात्र पार्वत्यैवेत्याह—योषित्सु स्त्रीषु मध्ये ॥ “यतश्च निर्भोर-
णम्” इति सप्तमी ॥ क्षया शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेतस्तस्य निषेकः क्षरणं त-

स भूमिः क्षेत्रं सा पार्वत्येवेत्यात्मज्ञवा ब्रह्मणोपदिष्टम् । “ उभे एव त्वे वोढुम् ”
(२ । ६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

सापीदानीं संनिष्ठैव तस्येताह—

गुरोर्निर्योगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।

अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः १७

गुरोरिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितृनिर्योगाच्छामनादधित्यका-
यां हिमाद्रेरूर्ध्वभूमौ ॥ “ भूमिरूर्ध्वमधित्यका ” इत्यमरः ॥ “ उपाधिभ्यां लक्ष-
आमन्नाख्ययोः ” इति लक्ष्मणशब्दः ॥ तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् ॥ “ कर्मणो रोम-
न्यनपोभ्यां बर्त्तिचरोः ” इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः शत्रुप्रत्ययः ॥ स्थाणुं रुद्रम-
न्वास्ते । उपास्त इत्यर्थः । इतीदं प्रयाप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतम् ॥ न चैतदेतिशमा-
वर्धिताह— स वर्गः सोऽप्सरसां गणो मन्वर्णार्णधर्मम गृहचरः ॥ “ मर्णधिः
मार्थेन चरे ” इति यादवः ॥

तद्रच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाष्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्धः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मान्मिदं कार्यमिदं मच्छ । देवकार्यं कुरु ॥ आशिषि
लोद ॥ अयमर्थः प्रयोजनमर्थान्तरभाष्यः कारणान्तरभाष्य एव । तच्च कारणा-
न्तरं पार्वतीमनिधानमिति भावः ॥ “ अर्थः प्रकारं विषयं विलकारणवस्तुषु ।
अभिधेये च शब्दानां वृत्तां चापि प्रयोजने ” इति विश्वः ॥ तथापि बीजसा-
ध्योऽङ्कुरो बीजाङ्कुर उदयादुत्पत्तेः प्रागग्ध उव तामुत्तमं प्रत्ययं चरमं कारणमपे-
क्षते ॥ “ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्रामहेतुषु ” इत्यमरः ॥ तस्मादस्मिन्नर्थे तच्च
चरममहकारित्वादनन्यमाध्याऽयमर्थ इति भावः ॥

तस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामास्त्वगतिः कृती त्वम् ।

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंस्तमनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

तस्मिन्निति ॥ सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन्हेऽस्त्वग-
तिरस्त्वमसरस्त्वं नाम ॥ नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनापि नास्तीति
भावः ॥ अतस्त्वं कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धमप्यनन्यसा-
धारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं चेत्तत्तत्प्रसक्तमिति भावः ॥